

<u>1. INDLEDNING</u>	4
<u>1.1 PROBLEMFELT</u>	4
<u>1.2 PROJEKTETS PERSPEKTIV</u>	7
<u>1.3 PROJEKTETS OPBYGNING</u>	8
<u>2. ADMINISTRATIONSAPPARATET UNDER DEN TIDLIGE ENEVÆLDE</u>	11
<u>2.1 KONGEN OG ADMINISTRATIONEN</u>	13
<u>2.2 KONGELOVEN</u>	14
<u>2.3 OMSTRUKTURERING AF ADMINISTRATIONSAPPARATET</u>	15
<u>2.4 DE KONGELIGE RÅD</u>	16
<u>2.5 CENTRALADMINISTRATIONENS INSTITUTIONER</u>	18
<u>2.6 KOLLEGIERNES OPGAVER OG FUNKTION</u>	20
<u>2.7 KOMMISSIONER</u>	21
<u>2.8 KONGENS TJENERE</u>	22
<u>2.9 REGERINGSMÅDENS KARAKTER</u>	25
<u>3. KØBENHAVN UNDER DEN TIDLIGE ENEVÆLDE</u>	27
<u>4. PESTEN – MYNDIGHEDERNES VIDEN OG BEREDSKAB</u>	35
<u>4.1 SAMTIDIGE OPFATTELSE AF PESTEN</u>	35
<u>4.2 IDEER TIL HÅNDTERING AF PESTUDBRUD</u>	37
<u>4.3 SUNDHEDSVÆSENET I DANMARK I DET TIDLIGE 1700-TAL</u>	38
<u>5. DEN ADMINISTRATIVE KRISEHÅNDTERING UNDER PESTUDBRUDET</u>	42
<u>5.1 METODISKE REFLEKSIONER</u>	42
<u>5.2 KRONOLOGI OVER PESTEN I 1711-12</u>	44
<u>5.2.1 FORBEREDELSEN PÅ PESTEN</u>	45
<u>5.2.2 PEST ELLER EJ</u>	46
<u>5.2.3 PESTENS UDBRUD</u>	47
<u>5.2.4 PEST I KONGENS KØBENHAVN</u>	48
<u>5.2.5 KRISEN SPIDSER TIL</u>	49
<u>5.2.6 PESTENS HØJDEPUNKT</u>	50
<u>5.2.7 PESTEN AFTAGER</u>	51
<u>5.3 SUNDHEDSKOMMISSIONEN</u>	52
<u>5.4 MYNDIGHEDERNES TILTAG</u>	55

<u>5.4.1 INDSKRÆNKELSE AF INDBYGGERNES BEVÆGELSESFRIHED</u>	55
<u>5.4.2 KONTROL MED TRAFIK TIL OG FRA BYEN</u>	59
<u>5.4.3 BEHANDLING AF SYGE</u>	61
<u>5.4.4 BORTSKAFFELSE AF LIG</u>	64
<u>5.4.5 BEGRAVELSER</u>	66
<u>5.4.6 TROSLIVET</u>	69
<u>5.4.7 SOCIALHJÆLP</u>	71
<u>5.4.8 OPRETHOLDELSE AF LOV OG ORDEN</u>	73
<u>5.4.9 RENLIGHED OG RENSELSE AF BYEN</u>	75
<u>5.5 SUNDHEDSKOMMISSIONEN OG MILITÆRET I AUGUST 1711</u>	78
<u>5.6 KARAKTERISTISKE TRÆK VED KRISEHÅNTERINGEN</u>	83
<u>5.6.1 IMPLEMENTERINGSPROBLEMER</u>	84
<u>5.6.2 FLEKSIBILITET I ADMINISTRATIONEN</u>	88
<u>5.6.3 INSTITUTIONELLE KONFLIKTER</u>	90
<u>7. FORMIDLING</u>	97
<u>8. LITTERATURLISTE</u>	103
<u>STUDIEFORLØBSBESKRIVELSE</u>	105

1. INDLEDNING

1.1 PROBLEMFELT

Fra 1348 og flere århundreder år frem blev Europa jævnlige hærget af pestepidemier, der udryddede store dele af befolkningen og havde voldsomme indvirkninger på de samfund, der blev udsat for deres angreb. En forskningstradition, som socialhistorikerne Sheldon Watts og Dorothy Porter er repræsentanter for, ser på den vekselvirkning, der har været mellem pesten som sygdom og de samfund, den til forskellige tider har ramt. Ligesom de angrebne samfund ifølge disse socialhistorikere har haft indflydelse på pesten, idet pestepidemiernes udviklingsforløb og graden af deres ødelæggelser har været forskellig, alt efter karakteren af de samfund, sygdommen brød ud indenfor, således har pesten også haft indflydelse på de samfund, den ramte. Pesten har dermed ifølge Watts og Porter i det lange perspektiv været en medvirkende årsag til udviklingen og konsolideringen af administrationsapparaterne i de europæiske stater. Efter vores formodning må et pestudbrud imidlertid på ethvert tidspunkt i senmiddelalderen og tidlige moderne tid have været en så stor samfundsmæssig krise, at et givent udbrud må have udgjort en voldsom udfordring for de politiske myndigheder og de administrationsapparater, der har forsøgt at reagere på udbruddene. I denne forbindelse mener vi at kunne se en spændende problemstilling i pestens angreb på København i 1711, da administrationsapparatet i Danmark på dette tidspunkt befandt sig i en ny situation som følge af indførelsen af enevælden.

Ved statsomvæltningen i 1660 erhvervede kong Frederik III sig nærmest uindskrænket politisk magt, og i de næste 60 år gennemgik enevælden en udvikling hen mod en konsolidering af det magtmonopol, der udtryktes i Kongeloven. I løbet af den tidlige enevælde foregik der således under Frederik III, Christian V og Frederik IV en omfattende omstrukturering af rigets forvaltning, der blev kraftigt udbygget, ensrettet og centraliseret omkring kongen og hans kreds.¹ Mest iøjnefaldende ved denne udvikling var den voksende statsadministration, der ikke alene svækkede adelen som stand, men også forskød magten til København. Statsmagten

¹ Lind 2000:215; Jespersen 1989:187

begyndte gennem denne omstrukturering af administrationen at ekspandere, således at den trængte hidtil uhørt frem i befolkningens dagligdag.²

Knudepunktet i denne ekspanderende statsmagts politisk-administrative system var kongen – hans magt var ifølge Kongeloven fra 1665 nærmest total. I praksis var han dog i den politiske beslutningsproces afhængig af andre, mest af alt af sine administratorer.³ Det var derfor af central betydning for de tidlige enevældige konger at få skabt et forvaltningssystem, der effektivt og kvalificeret kunne støtte beslutningsprocesserne og føre det besluttede ud i livet, uden imidlertid at forbyrde sig mod Kongelovens krav om monarkens absolutte og personlige regeringsførelse.

København udviklede sig i den samme periode til en by af stor betydning, og i 1711 var byen handelscentrum i Norden og hjemsted for Østersøens største flåde.⁴ Kongens residensstad var en fæstningsby, som omkransede over 60.000 mennesker, som talte blandt andet store købmænd, det støt voksende hof samt en meget stor hær og flåde, så byen var af uvurderlig betydning for riget.⁵ Byen betragtedes som særdeles svært indtagelig på grund af dens stærke militær og fæstning. Denne magtakkumulering indenfor fæstningerne sikrede byens overlevelse trods intense krige mod særligt svenskerne, som bølgede frem og tilbage både før og under den tidlige enevælde. Men ikke alle trusler kunne holdes udenfor Københavns fæstning.

Pesten havde fra dens første optræden på den europæiske scene i 1348 vist sig at kunne snige sig ind i alle afkroge af Europa, og fra midten af 1600-tallet og frem til 1720 rasede denne sygdom for sidste gang på kontinentet.⁶ På baggrund af tidligere tiders pestangreb var angsten meget stor for den pest, som på få måneder kunne efterlade en katastrofe i form af et befolkningstab, som de færreste krige kunne måle sig med. Da pesten i begyndelsen af 1700-tallet nærmede sig Danmark, var Frederik IV derfor meget opmærksom på faren. Situationen var imidlertid langt fra den samme og ej heller lige så håbløs som sidste gang, pesten besøgte

² Lind 2000:220

³ Lind 2000:209

⁴ Lind 2000:162

⁵ Lind 2000:163

⁶ Watts 1997: 24

Danmark i 1654. Bureaukratiet under Frederik IV havde i 1711 langt bedre forudsætninger for at slå pesten tilbage end tidligere i dansk historie. Kongen og en række lærde havde tilegnet sig viden om pestbekæmpelse fra sydeuropæiske egne, og nøgleordet var isolation af syge og døde. I modsætning til pestudbruddet i 1654 rakte forvaltningens arme nu så langt ud i samfundet, at administrationsapparatet havde mulighed for at foretage en mere gennemgribende indsats efter italiensk forbillede.

I 1710 rykkede pesten tættere på København,⁷ og det rapporteredes fra udlandet, at hovedstadens nærmeste handelspartnere ved Østersøen var ramt af pesten. I første omgang sørgede kongen i 1710 og foråret 1711 for at kontrollere menneske- og varetrafikken til og fra København. Dette fortsatte, mens pesten lagde an i havnebyen Helsingør, og pesten åndede nu Danmark-Norges magtcentrum i nakken.

I løbet af sommeren viste anstrengelserne sig forgæves og frygten berettiget, da pesten brød ud i København og udviklede sig til det værst tænkelige scenario. Kongen forlod tidligt i forløbet København, først tog han til Jægersborg og senere videre til Kolding. Senere fandt også konseillet, som var det styrende organ under kongens fravær, det passende at forlade byen. I løbet af pestudbruddet døde ca. en tredjedel af Københavns befolkning, lig blev smidt i massegrave, og forældreløse børn løb rundt blandt rådnende lig i byens gader. Da pesten rasede i København, var der således tale om en decideret krisetilstand, da byen på dette tidspunkt ikke var forberedt på en epidemi af denne art. Administrationsapparatet i København måtte derfor reagere på denne situation, og at opgaven voldte administratorerne store problemer, kan vi se af den følgende ytring, der stammer fra den særligt nedsatte sundhedskommission, som blev sat til at organisere myndighedernes håndtering af krisen:

*”Vor Nødtrang er saa stor at Vi enten maae forlade det Os betroede Hverv eller maae hielpes”*⁸.

⁷ Der var allerede rapporter om pest i Østersøen omkring 1708 (Frandsen 2004:26).

⁸ Mansa 1842:497

Vores interesse med dette projekt er derfor at undersøge, hvorledes myndighederne forsøgte at håndtere krisen indenfor de rammer, som enevælden udstak. På denne baggrund er vi nået frem til at arbejde ud fra følgende problemformulering:

Hvordan fungerede enevældens relativt nyopbyggede administration, da den pludselig måtte reagere på den krise, som pestudbruddet i København i 1711-1712 udgjorde?

1.2 PROJEKTETS PERSPEKTIV

På baggrund af ovenstående problemformulering indeholder dette projekt en undersøgelse af et afgrænset aspekt af pestudbruddet i København i 1711: Vores interesse gælder de myndigheder, der på forskellig vis søgte at håndtere de samfundsmæssige problemer, som sygdommen medførte. Vi anlægger et specifikt administrationshistorisk perspektiv på pestudbruddet, og dette fokus betyder blandt andet, at vi ikke vil komme nærmere ind på pesten som sygdom. Om dette perspektiv foregår der i disse år en lidenskabelig diskussion, idet forskere er begyndt at stille spørgsmålstejn ved den hidtil udbredte opfattelse af, at de epidemier, der ramte Europa fra midten af 1300-tallet og frem til 1700-tallet, var udbrud af byldepest, der spredtes af rotter.⁹ Vores undersøgelse gælder imidlertid ikke pesten som et klinisk, men som et samfundsmæssigt fænomen, og det, vi er interesserede i, er, hvordan samfundets magthavere reagerede på sygdommen. Udover at undersøge, hvilke myndigheder, der blev involveret i håndteringen af krisen, kommer vi derfor til at beskæftige os med, hvilke opgaver myndighederne overhovedet mente at skulle tage sig af, samt med, hvorledes deres håndtering af krisen fungerede med hensyn til arbejdsmetoder og lignende. Her skal det siges, at vi ikke ønsker at foretage en normativ analyse for at vurdere, hvorvidt håndteringen overordnet set var en succes eller ej. Dette kunne resultere i en analyse i bagklogskabens bedrevidende skær på vor egen tids præmisser.

Derudover betyder projektets administrationshistoriske perspektiv, at det ikke er vores mål at undersøge, hvordan de mennesker, der blev ramt af sygdommen, oplevede dette, eller at undersøge sygdommens samlede virkning på København i form af enorme dødstal og lammelse af byens normale liv. Sådanne spørgsmål vil vi kun komme ind på i det omfang, de

⁹ Scott og Duncan 2001:6-7 og 109

er nødvendige for at forstå baggrunden for de tiltag, som blev gjort fra myndighedernes side. Projektet har derfor ikke som ambition at give en udtømmende redegørelse for alle de forskellige sider af pestudbruddet i 1711, men skal kun ses som en undersøgelse af, hvordan administrationen fungerede i denne konkrete krisesituation.

1.3 PROJEKTETS OPBYGNING

For at være i stand til at besvare denne problemformulering vil vi opbygge rapporten på følgende måde:

Efter nærværende indledende kapitel, der redegør for projektets problemstilling og opbygning, følger et kapitel med titlen *Administrationsapparatet under den tidlige enevælde*. Dette kapitel skal danne et fundament af nødvendig viden om enevældens administrationsapparats opbygning, funktion og udvikling og dermed give os mulighed for at behandle og forstå pestens forløb i København i et administrativt lys. Når vi i dette projekt ønsker at undersøge myndighedernes reaktion på pesten i 1711, er det nemlig, som fremgået af problemfeltet, vores mål at anlægge et særligt blik på den administrative krisehåndtering, der fandt sted: Vi ønsker at se administrationsapparatets funktion i denne specifikke situation i den større kontekstuelle sammenhæng, der udgøres af den udvikling, der fandt sted på forvaltningsområdet indenfor det danske monarki efter statsomvæltningen i 1660. I kapitlet om enevældens administrationsapparat vil vi derfor redegøre for de politiske rammer, dette apparat fungerede indenfor, samt for grundtræk af forvaltningens opbygning og funktion, herunder for embedsmændenes pligter, kompetencer og arbejdsmetoder. Denne redegørelse vil vi foretage på baggrund af især Gunner Linds bidrag til det store værk ”Dansk Forvaltningshistorie”, der omhandler administrationssystemet i perioden fra 1660 til 1720 og bærer titlen ”Den heroiske tid?” Da Lind repræsenterer et forholdsvis nyt syn på den tidlige enevælde, vil vi i indledningen til kapitlet argumentere for vores brug af netop denne fremstilling. Til dette formål tager vi udgangspunkt i den redegørelse for den historiografiske udvikling omkring den tidlige enevælde, som Sebastian Olden-Jørgensen har udarbejdet i sin delvise ph.d.-afhandling ”Magtudøvelse og magtscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660-1730”.

Dernæst følger et kapitel med titlen *København under den tidlige enevælde*. I dette kapitel vil vi redegøre for specifikt københavnske forhold, som vi mener, det er relevant at kende til for at kunne arbejde med vores problemstilling. Det forhold, at det pestudbrud, vi arbejder med, fandt sted i København, betyder nemlig efter vores mening, at myndighedernes krisehåndtering fik en ganske særlig udformning, blandt andet som følge af, at der i København befandt sig såvel centraladministrationen, det lokale bystyre som vigtige statsinstitutioner som hæren og flåden. Vi vil derfor på baggrund af blandt andet Helge Gamraths ”Københavns historie 1600-1728” beskæftige os med forskellige træk ved København, som vi mener at få brug for i det senere arbejde med myndighedernes håndtering af pesten. Det gælder udover de administrative forhold i byen også byens fysiske og demografiske forhold samt dens position og betydning i de enevældige kongers rige.

I kapitlet *Pesten – myndighedernes viden og beredskab* søger vi at give et indblik i, hvilken ekspertise og hvilke ressourcer indenfor sundhedsvæsenet, administrationsapparatet rådede over i forhold til håndtering af et pestangreb. Vi har valgt at beskæftige os med dette, fordi vi mener, at vi for at kunne forstå de tiltag, som myndighederne gjorde under pestudbruddet i 1711, er nødt til at vide, hvilke forudsætninger de havde på dette område: Hvordan opfattede man fra de danske myndigheders side sygdommen, og kendte man til nogen metoder til at håndtere et udbrud? Da det i den sammenhæng imidlertid også er relevant, hvilke muligheder myndighederne havde for at føre en given viden ud i livet, har vi valgt i dette kapitel også at undersøge, hvilke lægelige og sundhedsfaglige ressourcer man på dette tidspunkt havde i København: Hvem beskæftigede sig med behandling af syge, og hvordan var disse personer uddannet? Kapitlet har efter vores mening en funktion, når vi skal forstå rationalerne bag forvaltningens handlinger; både ud fra et mentalitets- og idéhistorisk synspunkt, men også ud fra en kapacitetsbetragtning. Da de danske myndigheders reaktion på pesten blandt andet var inspireret af de metoder til håndtering, der var udviklet andre steder i Europa, inddrager vi i dette kapitel både litteratur om pesthåndtering i et bredt historisk og europæisk perspektiv og litteratur, der beskæftiger sig med pestbekæmpelsen i den specifikke kontekst, som København i det tidlige 1700-tal udgør.

På baggrund af de tre kapitler, der er skitseret ovenfor, mener vi derefter at kunne gå i gang med arbejdet med projektets egentlige genstand: *Den administrative krisehåndtering under*

pestudbruddet. Hvorledes krisehåndteringen forløb, vil vi undersøge på baggrund af forskningslitteratur om pestudbruddet og administrative forordninger fra samtiden, som vi vil præsentere nærmere i indledningen til denne del af rapporten. I den sammenhæng vil vi desuden komme nærmere ind på den fremgangsmåde, vi har tænkt os at benytte i arbejdet med krisehåndteringen.

2. ADMINISTRATIONSAPPARATET UNDER DEN TIDLIGE ENEVÆLDE

Den tidlige enevælde forekommer os på baggrund af det litteratursøgningsarbejde, vi har foretaget i forbindelse med dette projekt, at være en periode af Danmarks historie, der hidtil er forsket relativt lidt i. Der findes en mængde undersøgelser af afgrænsede områder, men søger man bredere fremstillinger af perioden, er udvalget stort set begrænset til de relevante bind af forskellige danmarkshistoriske værker som eksempelvis Politikens Danmarks Historie (1962-66) og Gyldendals Danmarks Historie (1978-92). Selvom disse værker er præget af eksempelvis nyere teori, bygger de imidlertid i høj grad på den forskning, der i slutningen af 1800-tallet blev gjort af Edvard Holm, A.D. Jørgensen og J. A. Fridericia.¹⁰ Det betyder, at resultaterne af 1800-tallets forskning stadig spiller en stor rolle for den tilgængelige brede litteratur om den tidlige enevælde. Dette forhold er i 1997 blevet kommenteret af Sebastian Olden-Jørgensen i forbindelse med en ph.d.-afhandling om denne periode.¹¹ Ifølge ham er der på trods af uenigheder og forskelle blandt de historikere, der hidtil har skrevet om den tidlige enevælde, nogle grundlæggende syn på emnet, der går igen i værkerne, og som stammer fra de første undersøgelser i 1800-tallets slutning. Han mener således, at den ældre forskning har opfattet enevælden som en statsform, der opstod ”(...) med en fiks og færdig plan for sit ’system’ ”¹², og at det er baggrunden for, at man har tolket eksempelvis administrative ændringer i løbet af perioden som et tegn på usikkerhed. Man har således bedømt perioden efter 1660 ud fra en forestilling om, at det fra starten af var klart, hvor udviklingen skulle bevæge sig hen.¹³ Denne opfattelse problematiseres af Olden-Jørgensen, som hævder, at opbygningen af den enevældige stat ikke foregik ”(...) med blikket fast rettet mod et præcist idealbillede, men med nervøse blik i bakspejlet og spejdende blik til siderne.”¹⁴ En sådan tolkning er ifølge Olden-Jørgensen først blevet udtrykt af Knud J.V. Jespersen i bind 3 af Gyldendals ”Danmarks Historie” fra 1989, hvor enevældens første årtier ses som en periode

¹⁰ Olden-Jørgensen 1997:8, 16 og 23

¹¹ Afhandlingen består af flere dele, hvoraf en udgøres af en publikation med titlen ”Magtudøvelse og magtscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660-1730”. Det er denne tekst, der blandt andet indeholder en historiografisk oversigt, vi benytter i det følgende.

¹² Olden-Jørgensen 1997:33

¹³ Olden-Jørgensen 1997:16

¹⁴ Olden-Jørgensen 1997:32

præget af afprøvning af forskellige politiske modeller.¹⁵ Men på trods af at J.V. Jespersen udtrykker en sådan opfattelse, forfalder han ifølge Olden-Jørgensen stadig til at opfatte enevældens magtudøvelse som præget af systematik og regelrethed, og han har således ifølge Olden-Jørgensen ikke formået at løsrive sig helt fra traditionen fra den ældre forskning.¹⁶

Der udkom i 2000 som en del af et større forskningsprojekt om dansk forvaltningshistorie en undersøgelse af administrationen under den tidlige enevælde, der var udarbejdet af dr. phil. ved Københavns Universitet Gunner Lind og bar titlen ”Den heroiske tid?” Denne fremstilling stemmer på mange punkter overens med Olden-Jørgensens opfattelse. Således karakteriserer Lind perioden som præget af, at man efter revolutionen i 1660 afprøvede forskellige muligheder for opbygningen af staten og gennemførte radikale administrative eksperimenter.¹⁷ Ligesom Olden-Jørgensen betoner han, at forvaltningen under den tidlige enevælde i høj grad fungerede ved hjælp af ad-hoc løsninger.¹⁸ Også i forhold til vurderingen af periodens resultater ligger Lind på linie med Olden-Jørgensen. Efter hans mening havde den tidlige enevældes konger og administratorer således god grund til at være tilfredse med deres indsats. De håndterede ifølge Lind nemlig de store udfordringer, som enevælden stod overfor efter statsomvæltningen, og de skabte ”(...) en reformeret forvaltning, som håndterede en hastigt voksende sagsmængde med stigende sikkerhed (...)”¹⁹.

For vores projekt mener vi, at den tilgang til den tidlige enevælde, som Olden-Jørgensen har argumenteret for, og som for en stor dels vedkommende ser ud til at være benyttet af Gunner Lind, vil være særdeles brugbar. Pestudbruddet i 1711 har grundlæggende karakter af at være en krisesituation, hvor administrationen må håndtere noget andet end dagligdagens udfordringer. Derfor mener vi, at det vil være nyttigt, hvis vi på forhånd har stiftet bekendtskab med en fremstilling som Gunner Linds, hvor netop den dagligdags administrative praksis under den tidlige enevælde karakteriseres som præget af eksperimenter og forsøgsvis udvikling af statsapparatet. En sådan fremstilling vil forhåbentlig kunne skærpe vores

¹⁵ Olden-Jørgensen 1997:33

¹⁶ Olden-Jørgensen 1997:35. Så vidt vi ved, har Olden-Jørgensens opfattelse ikke udmøntet sig i en bredere undersøgelse af den tidlige enevælde, men er hidtil kommet til udtryk i forskellige mindre undersøgelser fra hans hånd, der blandt andet omhandler statsvidenskab og hofkultur i denne periode (Olden-Jørgensen 1997: 3).

¹⁷ Lind 2000:221

¹⁸ Lind 2000:204-206

¹⁹ Lind 2000:163

opmærksomhed, så vi ikke uden videre går ud fra, at pestens indtog i København med ét slag ændrede forholdene omkring administrationen fuldstændigt. Der bestod ikke nødvendigvis et fasttømret administrativt system, før pesten brød ud, og selvom pesten udgjorde en ny udfordring, kan det godt være, at forvaltningsapparatet allerede fra dets daglige arbejde var vant til at blive konfronteret med nye, hidtil ukendte opgaver.

Gunner Linds undersøgelse er som nævnt indskrænket til det forvaltningsmæssige aspekt af den tidlige enevælde. Hans tekst udgør derfor et udmærket grundlag, når vi i det følgende skal beskæftige os med netop dette emne, og vi vil da også langt hen ad vejen støtte os på hans fremstilling samt til dels også på ovennævnte tekst af Olden-Jørgensen. Ikke desto mindre savner vi hos Gunner Lind i nogle tilfælde oplysninger omkring den bredere historiske kontekst, som administrationen eksisterede indenfor. I disse tilfælde kommer vi derfor til at gøre brug af J.V. Jespersens bredere fremstilling af perioden, selvom denne adskiller sig noget fra Lind og Olden-Jørgensen i synet på enevælden. Så længe det blot drejer sig om at bruge oplysninger fra dette værk, og vi er opmærksomme på, at der er tale om forskellige tolkninger af perioden, mener vi dog ikke, at dette kommer til at medføre metodiske problemer. På samme måde inddrager vi også i enkelte tilfælde supplerende oplysninger fra Frank Jørgensen og Morten Westrups ”Dansk centraladministration i tiden indtil 1848”.

2.1 KONGEN OG ADMINISTRATIONEN

Indførelsen af enevælden i 1660 betød ifølge Olden-Jørgensen, at kongens position i det politiske system grundlæggende blev ændret, så der opstod fundamentalt nye vilkår for hans magtudøvelse²⁰: Hvor magten tidligere var blevet fordelt mellem konge, rigsråd og stænder igennem håndfæstningerne, fastslog enevældens grundlov, Kongeloven, magtens udelelighed samlet i kongens person.²¹ Dette betød i teorien, at kongens vilje efter enevældens indførelse var enerådende, og at det således ikke længere var nødvendigt for ham at føre forhandlinger med stænder og rigsråd om den politik, der skulle føres.²²

²⁰ Olden-Jørgensen 1997:33

²¹ Jespersen 1989:179

²² Olden-Jørgensen 1997:33

I praksis betød dette dog ikke, at kongen fra den ene dag til den anden havde mulighed for at gøre præcis, hvad han ville. Ét var at besidde den formelle magt, noget andet at skabe og bevare den reelle magt, og det måtte kongerne kæmpe for også efter 1660.²³ Dette problem fik ifølge Gunner Lind stor betydning for udformningen af rigets forvaltning under den tidlige enevælde. For det første kunne kongen ikke alene regere og bestemme alt. Han havde brug for et embedsværk, der både rådgav ham i beslutningsprocesserne og gennemførte de beslutninger, han tog. Dermed blev selve indretningen af administrationsapparatet afgørende for, hvordan kongernes magt kunne udøves, og for, hvor megen magt de måtte uddelegere,²⁴ og der påbegyndtes derfor en omlægning af administrationen straks efter, at regeringsforandringen havde fundet sted.²⁵ Desuden påpeger såvel Jespersen som Olden-Jørgensen, at administrationsapparatet kom til at spille en rolle i kongernes forsøg på at konsolidere deres egen magt ved at opbygge nye sociale strukturer i samfundet, hvorved den hidtidige elite og politiske hovedfjende, den gamle adel, blev neutraliseret.²⁶ I det nye rangssamfund, der opstod efter enevældens indførelse, kom kongens tjenere, embedsmændene, til at udgøre toppen af hierarkiet, og dette var med til at fremhæve administrationens betydning i tiden.²⁷

I det følgende vil vi først komme nærmere ind på indholdet af Kongeloven og de rammer, den udstak for magtudøvelsen i kongeriget. Derefter kommer vi til en beskrivelse af, hvorledes kongerne under den tidlige enevælde forsøgte at omsætte denne lov i praksis igennem indretningen af deres administrationsapparater og udvælgelsen af deres embedsmænd.

2.2 KONGELOVEN

Ved statsomvæltningen i 1660 havde Frederik III kasseret sin håndfæstning, der hidtil havde udgjort grundlaget for det politiske liv i staten, og han havde i denne forbindelse afgivet et løfte om, at han ville udstede en reces, der kunne erstatte dette dokument. Dette løfte havde han delvist opfyldt i 1661, hvor de nye stænderprivilegier blev udstedt, men frem til 1665 manglede der en erstatning for den statsretslige del af håndfæstningen. Denne kom den 14.

²³ Olden-Jørgensen 1997:33

²⁴ Lind 2000:207

²⁵ Jespersen 1989:185-186

²⁶ Olden-Jørgensen 1997:32,36; Jespersen 1989:199

november 1665 i form af Kongeloven, der imidlertid blev holdt hemmelig helt frem til Christian V's regeringsovertagelse i 1670 og først kom på tryk en menneskealder senere.²⁸

I denne lov defineredes for det første statsformen som et absolut arvemonarki, og der var nærmere beskrivelser af monarkens magt og regler for, hvorledes magten skulle overdrages til efterfølgeren. For det andet indeholdt Kongeloven bestemmelser angående forholdene i kongehuset (husloven), og endelig indeholdt loven for det tredje en fastlæggelse af arvegangen indenfor Frederik III's slægt (arveloven).

Kongeloven tillagde kongen særdeles stor magt og indeholdt kun tre begrænsninger: At kongen skulle respektere den Augsburgske konfession, at riget ikke måtte deles op i hertugdømmer, og endelig at kongen skulle respektere Kongeloven. Derudover var kongen fuldstændigt frit stillet til at give, forandre og ophæve love. Ligesom han var kilden til loven, var han kilden til al embedsmagt i riget, og det betød, at alle forvaltningsakter skulle være forsynet med hans underskrift og segl. Desuden besad han alene udnævnelsesretten til alle embeder, og enhver fastsættelse af myndighedsgrænser udgik fra det faktum, at kongen besad den suveræne myndighed i riget. Enhver, som med eller mod kongens vilje søgte at beskære hans uindskrænkede myndighed, gjorde sig skyldig i majestætsforbrydelse. Den enevældige monarks autoritet understøttedes af flere teokratiske elementer i Kongeloven, der bidrog til at fremstille kongen som en halvgud: Den anførte således Gud som den egentlige kilde til den magtoverdragelse, der var sket i 1660, hvilket var med til at underbygge det forhold, at kongen ikke var ansvarlig overfor nogen mennesker, men kun overfor Gud.²⁹

2.3 OMSTRUKTURERING AF ADMINISTRATIONSAPPARATET

Med Kongeloven fik kongen altså en uovertruffen status. Dette betød, at han også i administrationsapparatet blev den helt centrale figur, "*magtens sol*"³⁰, hvorom alting skulle dreje sig. Selvom der således med enevældens indførelse var udstukket en ny ramme for regeringsførelsen, var det imidlertid ifølge Gunner Lind og Sebastian Olden-Jørgensen ikke med det samme klart, hvordan denne skulle udfyldes. Spørgsmålet om, hvordan kongens magt

²⁷ Lind 2000:220

²⁸ Jespersen 1989:179-180

²⁹ Jespersen 1989:181-184

³⁰ Lind 2000:161

konkret kunne omsættes igennem hans embedsmænd, søgtes derimod besvaret i løbet af de to menneskealdre efter statsomvæltningen, hvor man foretog en række eksperimenter og valg, der gradvis blev til nye bindinger. Under den tidlige enevælde befandt administrationen sig derfor i en dynamisk situation, der endnu var præget af, at revolutionen i 1660 var tæt på og legitimerede en radikal holdning til det bestående.³¹ Udviklingen indenfor embedsværket, der var med til at konsolidere enevælden, foregik derfor med Olden-Jørgensens ord ikke ensrettet og planmæssigt, men havde snarere præg af at være ”(...) *en række ad-hoc løsninger på presserende administrative eller politiske problemer*”.³² Igennem denne proces opstod imidlertid med tiden et administrativt apparat med bureaukratiske traditioner og en faglig og standsmæssig selvbevidsthed hos embedsmændene.³³

En grundlæggende tendens i den administrative omstrukturering efter 1660 var dog lige fra begyndelsen, at kongerne gennemførte en voldsom centralisering af forvaltningen, der i langt højere grad end tidligere blev samlet i København. Dermed kunne administrationsapparatets tråde langt nemmere samles i kongens umiddelbare nærhed, og man undgik tidligere tiders udstrakte regionale selvstyre, der havde sikret adelen afgørende indflydelse på forvaltningen.³⁴

2.4 DE KONGELIGE RÅD

Lige under kongen i det administrative hierarki eksisterede der i løbet af den tidlige enevælde flere forskellige organer, der erstattede adelsvældens rigsråd. Dette råd fortsatte ganske vist med at eksistere også efter 1660, men det havde mistet sin beslutningskompetence og var reduceret til et råd, som Frederik III kunne rådføre sig med efter forgodtbefindende. Da der ikke blev optaget flere medlemmer i rigsrådet efter 1660, kan man sige, at rådet døde af alderdom i takt med, at dets medlemmer blev lagt i graven.³⁵ Som erstatninger for rigsrådet³⁶ optrådte især geheimekonseillet og kabinettet.³⁷ Mellem disse to organer bestod der en vis

³¹ Olden-Jørgensen 1997:32 og 35-36 samt Lind 2000:160-161

³² Olden-Jørgensen 1997:35

³³ Olden-Jørgensen 1997:36

³⁴ Jespersen 1989:1186-87 samt Jørgensen og Westrup 1982:27

³⁵ Lind 2000:165

³⁶ Rigsrådet havde før 1660 dels en politisk rådgivende funktion, dels en virksomhed som domstol. Denne funktion blev efter 1660 skilt fra rådet, således at der opstod en særlig institution, Højesteret, der var skilt fra den politiske forvaltning (Lind 2000:165-166).

³⁷ Lind 2000:164

funktionsdeling, således at geheimekonseillet eksempelvis blev holdt helt uden for de militære anliggender, men var dybt involveret i blandt andet udenrigspolitikken.³⁸ Derudover adskilte de sig imidlertid ved at indtage forskellige positioner i forhold til kongen. Geheimekonseillet udgjorde således i størstedelen af perioden kongens officielle råd. Dets medlemmer var udpeget af kongen, og det bestod typisk af centraladministrationens ledende mænd, der fremlagde sager i referat til beslutning og underskrift.³⁹ Således kunne geheimekonseillet fungere som koordinerende led mellem kongen og centraladministrationen. Kabinettet var et efterhånden veldefineret begreb, men blev aldrig til et officielt organ i administrationsapparatet. Det udgjordes derimod af kongens personlige fortrolige, heriblandt eksempelvis af familiemedlemmer, og det kendetegnende for kabinettet var, at det var en del af en alternativ magtstruktur uden organisatorisk sammenhæng med det egentlige embedsapparat.⁴⁰ Mente kongerne, at der var uddelegeret for megen magt til centraladministrationen, var det nærliggende for dem at trække flere beslutninger fra geheimekonseillet og centraladministrationen til kabinettet, hvor de enten alene eller sammen med nære fortrolige i højere grad kunne styre udviklingen. Dette benyttede især Frederik IV sig af, og efter 1705-06 blev alle beslutninger derfor truffet helt tæt på kongen, mens konseillet blev et rent sagsforberedende organ uden direkte indflydelse på, hvilke beslutninger der blev taget.⁴¹

Ifølge Jespersen var eksistensen af såvel konseil som kabinet et udtryk for en vis usikkerhed omkring, hvordan enevoldskongerne skulle placere sig i forhold til deres administrationsapparater,⁴² men Olden-Jørgensen påpeger derudover, at dette forhold også skyldtes, at kongerne havde forskellige præferencer: Christian V foretrak at regere igennem konseillet, Frederik IV derimod at træffe beslutningerne i kabinettet,⁴³ og ændringerne i praksis på dette område kan derfor også forstås som et udtryk for kongernes suverænitet, der tillod dem til hver en tid at vælge den form, de fandt bedst.

³⁸ Lind 2000:165

³⁹ Jørgensen og Westrup 1982:36

⁴⁰ Lind 2000:165 samt Jespersen 1989:192

⁴¹ Jespersen 1989:191-192

⁴² Jespersen taler i denne forbindelse om, at der foregik en kamp mellem det kollegiale (bureaukratiske) og det personlige (enerådende) princip (Jespersen 1989:191)

⁴³ Olden-Jørgensen 1997:34

2.5 CENTRALADMINISTRATIONENS INSTITUTIONER

Under de forskellige kongelige råd befandt sig selve centraladministrationen. Den havde tidligere været fordelt på tre organer: Danske – og Tyske Kancelli, samt Rentekammeret.⁴⁴ Disse blev efter 1660 omorganiseret efter et kollegialt princip, således at de hver især fik en ny kollegial arbejdsform⁴⁵ og til dels også nyt personale. Det samme princip blev brugt til at omstrukturere Admiralitetskollegiet, der var grundlagt i 1655, og til at danne et Krigskollegium. Alle kollegierne skulle nu fungere ved siden af hinanden uden forrang, om end det kortlivede Statskollegium i periodens begyndelse havde karakter af en samlende overbygning.⁴⁶

Med kollegiestyrets indførelse påbegyndtes en proces hen i mod en skarpere og mere præcis ressortopdeling mellem de forskellige organer⁴⁷: Krigskollegiet overtog således eksempelvis alle militære sager, især fra kancellierne⁴⁸, og Rentekammeret overtog - til dels så sent som i 1700 – de dele af finansforvaltningen, der tidligere havde ligget under Danske Kancelli.⁴⁹ Grundlæggende var administrationens ressortdeling præget af en sontring mellem en militær og en civil gren. Ligesom vi skal se, at det var tilfældet i forbindelse med håndteringen af pestudbruddet i København, beskriver Lind denne sontring mellem civil- og militærforvaltning som et stort skel, hvor der ofte opstod konflikter mellem de forskellige kollegier, der skulle varetage – og derfor gik i brechen for – bestemte statsinteresser.⁵⁰

Den militære gren af forvaltningen var ganske omfattende og talte også langt størstedelen af statens ansatte. Den var delt i en landmilitær og en sømilitær del (Krigskollegiet og Admiralitetskollegiet),⁵¹ og var beskæftiget med hærens og flådens organisering og udrustning og havde desuden ansvaret for militærets justits og personale. Sammenlignet med den civile administration havde den militære forvaltning en forholdsvis ensartet karakter, hvor meget var

⁴⁴ Lind 2000:167

⁴⁵ Den kollegiale arbejdsform indførtes i praksis først hen ad vejen. Således tilpassedes Danske Kancellis indre struktur iflg. Jespersen kun langsomt til kollegieformen (Jespersen 1989:188). Det samme påpeges af Olden-Jørgensen (O.-J. 1997:35) Hvori den kollegiale arbejdsform bestod, kommer vi ind på i afsnittet om forvaltningens arbejdsformer.

⁴⁶ Lind 2000:167

⁴⁷ Lind 2000:175

⁴⁸ Lind 2000:167

⁴⁹ Lind 2000:174

⁵⁰ Lind 2000:213

⁵¹ Derudover eksisterede i perioder et særligt kollegium for militærets finanssager. Dette kaldtes blandt andet Generalkrigskommissariatet (Lind 2000:169)

bestemt af reglementer, og der var temmelig faste rammer for embedsbesættelse og lignende. Konkrete afgørelser kunne derfor også i højere grad end i civiladministrationen uddelegeres til militære chefer, der ikke var placeret så højt oppe i hierarkiet. Da der under den tidlige enevælde i gennemsnit var krig hvert tredje år, havde de militære kollegier et stort budget. Ikke desto mindre viste de finansielle midler sig næsten altid at være utilstrækkelige, og i militærets økonomiske forvaltning opnåede de ansatte derfor ganske særlige evner til alligevel at skaffe det fornødne ad andre veje.⁵²

Den civile gren af forvaltningen var delt i en finansgren (Rentekammeret) og en gren for de ikke-finansielle sager. Den ikke-finansielle civiladministration var delt imellem Tyske og Danske Kancelli, der tog sig af såvel de udenrigspolitiske opgaver som af de indenrigske civile anliggender i henholdsvis hertugdømmerne og kongeriget⁵³

I Rentekammeret, der i en periode kaldtes Skatkammerkollegiet, havde man ansvaret for skatteopkrævningen, for statens andre indtægter og for så vidt muligt at forhindre underslæb. Da dette var områder, som det efter 1660 var af vital betydning for kongerne at få kontrol over, fik dette organ ret hurtigt en fast struktur, og Skatkammerkollegiet var da også et af de kun to kollegier, der som et led i omstruktureringen fik et sæt rigtige instrukser af kongen.⁵⁴

Imellem Tyske Kancelli og Danske Kancelli opstod der ifølge Lind i løbet af den tidlige enevælde en ressortdeling: Alle udenrigske anliggender blev således efterhånden samlet i Tyske Kancelli, imens hvert af de to kancellier fortsat tog sig af sit eget indenrigske område, altså henholdsvis hertugdømmerne og Danmark-Norge. Danske Kancelli, der tidligere havde varetaget forholdet til Rusland og Sverige, skulle nu kun beskæftige sig med indenrigske sager. De fleste udenrigspolitiske anliggender var imidlertid så vigtige, at de blev behandlet i statens øverste top af kongen og hans nærmeste rådgivere, og heller ikke Tyske Kancelli fik derfor i praksis meget at gøre med dette område.⁵⁵ Kancelliernes indenrigske anliggender gjaldt for det første kirken, hvor man fra centralt hold blandt andet varetog udvælgelsen af personalet og undertrykkelse af forskellige former for vantro. For det andet tog kancellierne sig af retsvæsenet i form af udnævnelse af dommere og anden administration omkring domstolspraksis. Ligeledes varetog kancellierne behandlingen af civilretlig og strafferetlig

⁵² Lind 2000:172

⁵³ Lind 2000:169-170

⁵⁴ Lind 2000:168 og Jespersen 1989:188

⁵⁵ Lind 2000:170-171

lovgivning. Endelig hørte alt, hvad man kan kalde forefaldende administrativt arbejde under kancellierne. Dette kunne være landets infrastruktur eller ensretning af måleforhold og tidsregning etc.

Udover de store ovennævnte kollegier oprettedes i løbet af perioden to små kollegier, der skulle fremme sager, der havde særlig politisk bevågenhed. Det gjaldt udover Missionskollegiet af 1714 Kommercekollegiet, der eksisterede fra 1668 til 1691 og igen fra 1704. Kommercekollegiets opgave var at fremme kongernes merkantilistiske politik. Dets aktivitet var derfor langt overvejende koncentreret om rigets store handelsby København, og dette kollegie havde derfor fra 1708 et vist fællesskab med denne bys indre styre.

Hermed berører vi næste trin i det administrative hierarki, nemlig den lokale administration, der var udformet forskelligt i rigets forskellige egne. Da det, der er interessant for os i denne sammenhæng, imidlertid kun er de administrative forhold i København, vil vi komme ind på dette område i rapportens næste kapitel, der omhandler forholdene i København generelt.

2.6 KOLLEGIERNES OPGAVER OG FUNKTION

Som nævnt blev institutionerne i enevældens centraladministration i løbet af perioden efter 1660 omorganiseret efter det såkaldte kollegiale princip, deraf betegnelsen kollegier. Dette betød, at man indførte en ny arbejdsform med hensyn til en af centralforvaltningens vigtigste opgaver, som var at behandle og overveje forvaltningssagerne, før de blev fremlagt for kongen med et forslag til en beslutning. Dette sagsforberedende arbejde skulle nu foretages af en forsamling af embedsmænd, kaldet assessorer eller deputerede, der sammen med kollegiets chef, præsidenten, skulle træffe beslutninger i fællesskab, eventuelt ved afstemning.⁵⁶ Disse forsamlinger udgjorde de egentlige kollegier, der under sig havde en mængde underordnede hjælpere, der foretog det indledende arbejde samt tog sig af mere rutineprægede sager, der kunne ekspederes mere mekanisk uden en virkelig beslutningsproces.⁵⁷

Det kollegiale princip var imidlertid kun et princip – et i samtiden udbredt ideal for, hvorledes beslutningsprocessen skulle foregå, som også kom til at præge opbygningen af den nye

⁵⁶ Lind 2000:167

⁵⁷ Lind 2000:167 og 208

administrative orden efter 1660.⁵⁸ I realiteten kom der dog ifølge Lind mange varianter i den administrative praksis omkring udvikling af beslutninger.⁵⁹ I tilfældet af, at kongen havde særlig interesse i en sag, kunne han således i samråd med kollegiechefen forvalte udenom det resterende kollegium, og i slutningen af perioden var der endda en tendens til, at sagsbehandlingen ikke foregik i kollegierne, men i konseillet. På den måde fik cheferne for kollegierne, som jo sad i konseillet, karakter af kontorchefer for deres respektive kollegier, som mest af alt kom til at minde om sekretariater.⁶⁰

Størstedelen af de sager, som kollegierne behandlede, var henvendelser fra undersåtterne til kongen, de såkaldte supplikker. Disse kunne bestå af anmodninger, klager eller ansøgninger, eksempelvis om embeder, og de lå som en tung byrde for centraladministrationen, som omkring århundredeskiftet modtog op imod to tusind supplikker om året. Det store problem i supplikbehandlingen var, at man i kollegierne ofte ikke følte sig informeret nok til at kunne tage en afgørelse eller anbefale en sådan til kongen, og man var derfor ofte nødt til at søge yderligere information i de andre kollegier eller hos lokale administratorer. Denne usikkerhed hos administratorerne var mange supplikanter opmærksomme på, og det skete derfor ofte, at et afslag på en ansøgning blev fulgt op af en fornyet ansøgning med mere eller mindre reel ny information. Derved var det i mange tilfælde muligt for supplikanterne at udvirke en fornyet behandling af sagen og eventuelt en omstødelse af afgørelsen.⁶¹

2.7 KOMMISSIONER

Således skete en stor del af centraladministrationens arbejde på foranledning af henvendelser fra kongens undersåtter og embedsmænd, og dette skete i reglen indenfor centraladministrationens permanente rammer, kollegierne. Tog centraladministrationen derimod selv initiativ til administrativt arbejde, drejede det sig typisk om sager af større eller mere principiel karakter, blandt andet lovgivning, og disse sager blev i reglen ikke, som supplikkerne, behandlet i kollegieregi, men derimod af såkaldte kommissioner. En kommission var en ad hoc nedsat arbejdsgruppe, som havde til opgave at varetage en enkelt

⁵⁸ Lind 2000:168

⁵⁹ Lind 2000:167

⁶⁰ Lind 2000:202-204

⁶¹ Lind 2000:201-202

sag.⁶² Et eksempel på dette er den sundhedskommission, der, som vi senere skal se, havde en central placering i den administrative håndtering af pestudbruddet i København. Kommissionerne nedsattes af kongen og sammensattes typisk af medlemmer fra relevante dele af administrationsapparatet, således at man igennem sammensætningen af en kommission samlede embedsværkets ressourcer på det givne område⁶³. Ifølge Lind var medlemmerne af den enkelte kommission dog ikke eksperter på sagens område i moderne forstand, da man på dette tidspunkt generelt rådede over meget lidt faglig viden eller metoder til at skaffe den. Havde en kommissions medlemmer behov for information til sagsbehandlingen, var den mest effektive mulighed at spørge eksempelvis lokale administratorer til råds. Derudover bestod kommissionsmedlemmernes opgaver alt efter sagens karakter af økonomiske beregninger, udarbejdelse af lovforslag eller i at træffe konkrete beslutninger. Den enkelte kommissions varighed og størrelse afhang helt af sagens type, og der eksisterede på samme tid flere kommissioner, som arbejdede med høj eller lav intensitet.⁶⁴ Samlet set blev en stor del af administrationsapparatets opgaver under den tidlige enevælde således varetaget igennem kommissioner, og i 1690'erne kom kommissionsvæsenet endda til at fortrænge conseil og kollegiers betydning.⁶⁵ Den tidlige enevældes administrationsapparat fungerede således igennem hele perioden ikke kun igennem de permanente institutioner, men også ved, at man til behandlingen af enkeltstående eller særlige sager nedsatte organer, der var specielt indrettet til at varetage hver deres helt specifikke opgave.

2.8 KONGENS TJENERE

Embedsmandskorpset i det administrationsapparat, der opstod efter 1660, bar som nævnt i indledningen til dette kapitel præg af, at kongerne benyttede deres udnævnelsesret til at ændre de sociale strukturer i samfundet. I løbet af perioden efter 1660 skete der således ifølge Lind en markant udskiftning iblandt embedsmændene, således at den gamle styrende adel blev erstattet med en ny embedsstand på delvist borgerligt grundlag.⁶⁶ I conseillet og blandt kollegiernes chefer, altså øverst oppe i hierarkiet, var der godt nok stadig et stærkt adeligt

⁶² Lind 2000:204

⁶³ Pedersen 2002 – ingen sidetal

⁶⁴ Lind 2000:204-206

⁶⁵ Lind 2000:206

islæt, men det skyldtes ifølge Lind, at adelige på disse poster ikke udgjorde nogen politisk fare for de enevældige konger.⁶⁷ Desuden var en del af de adelige på disse poster ikke medlemmer af den gamle adel, som kongerne følte sig truet af, men derimod enten nyadlede borgerlige eller indvandrede adelige fra Holsten eller Tyskland. Samlet set gik det derfor ifølge Lind den gamle adel ilde efter statsomvæltningen: Den blev holdt væk fra mange nøgleposter i blandt andet militæret, og også kollegierne kom på det lavere niveau til at være domineret af ikke-adelige.⁶⁸

Enevældens embedsstand udgjordes derfor i høj grad af mænd af ikke-adelig herkomst, og disse mænd stammede typisk fra familier, hvor faderen enten selv var ansat i administrationsapparatet eller var præst eller borger. Den nye embedsstand skal derfor ifølge Lind ikke betragtes som lukket på samme måde som de gamle stænder. Der bestod godt nok en vis grad af selvrekuttering, og hen imod slutningen af den tidlige enevælde var godt en tredjedel af de nytilkomne sønner af embedsmænd, mens det blandt de højeste embeder var halvdelen, men embedsstanden vedblev at være åben mod resten af samfundet. Nytilkomne embedsmænd kunne således stamme fra adelen, den gejstlige stand eller borgerskabet.⁶⁹

For at blive udpeget som embedsmand skulle man udover at besidde en form for social respektabilitet opfylde visse kompetencekrav, der varierede med den relevante stilling. Disse krav kunne opfyldes med en universitetsuddannelse, men i løbet af perioden var der ifølge Lind en tendens til, at kongerne begyndte at lægge mere vægt på erfaring end på uddannelse som kilde til kompetence. Man blev tilbøjelig til, som Lind formulerer det, *”(...) at foretrække praktisk opøvet duelighed frem for det ikke direkte relevante stof, som kunne hentes på universiteter og akademier.”*⁷⁰ Nøgleordet i administrationen var ”nytte”, og derfor fokuserede man på praktisk erfaring.⁷¹ Det vigtige i det daglige administrationsarbejde var, at den enkelte embedsmand havde specifikt bureaukratiske kvalifikationer: Han skulle besidde en vis mængde flid og loyalitet, have fingerspidsfornemmelse og endelig evne at forhandle og finde løsninger.⁷²

⁶⁶ Lind 2000:182

⁶⁷ Lind 2000:182

⁶⁸ Lind 2000:182

⁶⁹ Lind 2000: 183

⁷⁰ Lind 2000:185

⁷¹ Lind 2000:186

⁷² Lind 2000:191

Lind karakteriserer embedsmandskorpset under den tidlige enevælde som præget af en høj grad af bureaukratisk professionalitet, men fremhæver samtidig, at det ikke var embedsmændenes bureaukratiske kompetencer, der var grundlaget for deres selvforståelse og selvbevidsthed.⁷³ Afgørende i denne forbindelse var derimod deres forhold til kongen, der gav sig udtryk i, at de betegnedes som ”kongens tjenerer”⁷⁴. Dette ord er ifølge Lind meget betegnende for den sociale virkelighed i denne periode, for en embedsmand var med hans ord ” (...) tjener helt igennem, ikke bare i sit embede, og den kongelige tjener blev helt rutinemæssigt sat i funktion med mangfoldige ting, som ikke berørte hans embede i snæver forstand”⁷⁵ Dette kunne blandt andet ske ved, at en embedsmand blev udpeget til at indtræde i en kommission, fordi kongen mente, at der var brug for hans kompetence dér. Ved ansættelsen aflagde den nye embedsmand således en troskabsed til kongen, hvorved han forpligtede sig til troskab overfor kongen ikke blot i forhold til sit eget snævre arbejdsområde, men i almindelighed. Han skulle som kongens tjener være opmærksom på kongens gavn og bedste i alle forhold,⁷⁶ og dette betød blandt andet, at han havde pligt til at stille forslag til kongen om løsning af forskellige problemer.⁷⁷

At få stilling som administrator betød altså, at man indgik i et særligt forhold til kongen og skulle tjene ham, men ifølge Lind var der samtidig i mange tilfælde et privat eller personligt element i den enkelte embedsmands embedsførelse. Hvis en embedsmand forvaltede penge, var det således almindeligt, at han blandede kongens penge med sine egne og benyttede det hele som arbejdskapital, også til forretninger, der ikke havde noget med hans embede at gøre. På den måde kunne en embedsmand integrere sit embede med et ofte lukrativt privat foretagende.⁷⁸ På samme måde var embedsmændenes embedsførelse også præget af en anden del af deres privatliv, nemlig af deres personlige relationer. Eksempelvis fik embedsmændenes relationer til blandt andet slægtninge betydning, når de som en del af deres tjeneste skulle

⁷³ Lind 2000:193

⁷⁴ Betegnelsen ”embedsmand” benyttedes på dette tidspunkt endnu ikke i ordets moderne betydning, men vi vil alligevel i det følgende fortsætte med som hidtil at benytte dette begreb i stedet for at tale om ”kongens tjenerer”.

⁷⁵ Lind 2000:180

⁷⁶ Lind 2000:180. Troskabseden blev dog ikke aflagt af alle de ansatte i administrationen, men kun af dem, der besad de vigtige poster. Udover de edsvorne kongetjenerer arbejdede der i forvaltningen også en masse underordnede personer med mere rutinemæssige opgaver.

⁷⁷ Lind 2000:212

⁷⁸ Lind 2000:199

anbefale kongen kandidater til ledige administrative poster.⁷⁹ Ifølge Lind udgjorde sådanne personlige elementer dog en del af den bureaukratiske rationalitet i administrationsapparatet, og denne blanding af det personlige og det professionelle blev af samtiden først betragtet som et problem, når der var tale om et direkte misbrug.⁸⁰

Så længe den enkelte embedsmand var loyal overfor regimets overordnede mål, havde han således ifølge Lind ret stor mulighed for at sætte sit eget præg på sin tjeneste overfor kongen. Udover at han kunne inddrage private forhold i sin embedsførelse, havde han som sagt pligt til at fremkomme med forslag til politik, der vedrørte hans egen tjeneste. Derudover havde han, ligesom alle andre undersåtter, mulighed for at indsende supplikker om en lang række andre forhold. Blot gjaldt det, at alle henvendelser skulle holdes i en yderst ærbødig form, og at der ikke skulle stilles spørgsmål ved selve enevælden.⁸¹ Også i forhold til de beslutninger, der allerede var taget af den kongelige regering, og som vedrørte ens egen tjeneste, besad man som embedsmand et vist råderum. Således kunne der, når de ærbødige former overholdtes, ” (...) siges imod i lange baner”, som Lind formulerer det.⁸² Det var således ifølge Lind ikke en given sag, at en embedsmand efterkom en kongelig ordre: Det var normalt, at sagerne med vilje blev trukket i langdrag, eller at embedsmændene i praksis fandt andre løsninger, som passede bedre til deres egne ønsker. Ikke desto mindre mindskedes den enkelte embedsmands spillerum ifølge Lind i løbet af perioden som følge af, at der med tiden blev udstukket flere faste regler og udførlige arbejdsinstrukser til embedsværket.⁸³

2.9 REGERINGSMÅDENS KARAKTER

Lind er af den opfattelse, at styret under den tidlige enevælde formåede at opretholde en ” (...) *tilnærmet harmonisk balance* (...)”⁸⁴ med folket, selvom staten ekspanderede voldsomt i denne periode, og regimet var meget mere nærgående, regulerende og ensrettende end dets forgænger.⁸⁵ Dette forklarer han blandt andet med henvisning til administrationsapparatets

⁷⁹ Lind 2000:186-187

⁸⁰ Lind 2000:187

⁸¹ Lind 2000:210-212

⁸² Lind 2000:211

⁸³ Lind 2000:211

⁸⁴ Lind 2000:214

⁸⁵ Lind 2000:215

karakter: Som vi har set, blev en stor del af det administrative arbejde drevet frem på baggrund af undersåtternes supplikker, og den kongelige regering var generelt villig til at ændre planlagte eller trufne beslutninger, hvis eksempelvis embedsmænd argumenterede for det.⁸⁶ Undersåterne havde således forholdsvis stor indflydelse på den politik, der blev ført, og det betød ifølge Lind, at den enevældige kongemagt langt fra kom til at virke tyrannisk.⁸⁷ Vel kunne konkrete tiltag vække modstand hos nogle, men generelt var undersåterne ifølge Lind tilfredse med styrets indgribende karakter: *"Det var samfundets ressourcer af penge, tid og viden, der satte skranker for den ekspanderende stat mere end modvilje nedefra"*⁸⁸ Inddragelsen af undersåterne var ét af de aspekter ved regeringsmåden under den tidlige enevælde, som Lind sammenfatter i begrebet "at menagere", dvs. at håndtere på en hensynsfuld måde. Derudover var regeringsmåden ifølge Lind præget af, at styret i høj grad virkede i symbiose med de etablerede kræfter blandt undersåterne, når dette ikke direkte stred imod kongemagtens interesser. Kongemagten støttede sig altså i sin regeringsførelse i høj grad på allerede eksisterende autoriteter i samfundet. Ligeledes udnyttede styret i stort omfang de vidensressourcer, som samfundet allerede rådede over.⁸⁹ Samlet set var regeringsmåden derfor præget af hensyntagen til undersåterne og til mange af de allerede eksisterende strukturer i samfundet, og dette bidrog ifølge Lind til, at den enevældige stat nød en høj grad af popularitet og formåede at forebygge eller løse eventuelle konflikter med undersåterne.⁹⁰

I dette kapitel har vi søgt at fremstille, hvorledes den tidlige enevældes administrationssystem var opbygget. I forhold til vores problemstilling har vi søgt at få en forståelse af, hvordan enevældens administration har set ud, for bedre at kunne forholde det til den videre behandling af myndighedernes håndtering af pesten i København i 1711, da det var ud fra disse ovenstående præmisser, samt de generelle forhold i Danmark og København, at myndighederne kunne handle.

⁸⁶ Lind 2000:216

⁸⁷ Lind 2000:215

⁸⁸ Lind 2000:215

⁸⁹ Lind 2000:216-217

⁹⁰ Lind 2000:217-218

3. KØBENHAVN UNDER DEN TIDLIGE ENEVÆLDE

I dette kapitel vil vi give et overblik over, hvordan København så ud omkring 1711. Dette vil vi gøre ved først at komme med en generel beskrivelse af København som kongens residens og herefter beskrive nogle af de store institutioner, der havde København som hjemsted. Dette kapitel har således til formål at give en forståelse af, hvilken by København var på dette tidspunkt, der skal danne baggrund for den senere undersøgelse af pestens indtog i København.

I forbindelse med at skrive dette kapitel har vi gjort brug af litteratur om København. Vi har især gjort brug af Helge Gamraths ”Københavns historie 1600-1728”, og det, vi har gjort brug af i denne fremstilling, omhandler København i tiden 1660 til ca. 1730. Gamrath behandler således hele den tidlige enevælde, og det billede af København, vi beskriver, er derfor en beskrivelse af København over længere tid end kun tiden omkring 1711. Det samme gør sig gældende for de andre fremstillinger, vi har anvendt i forbindelse med dette kapitel, hvor vi også har anvendt Harald Jørgensen, der i sin bog ”Lokaladministrationen i Danmark” beskriver flere dele af den danske lokaladministration frem til 1970. Vi har desuden inddraget oplysninger fra andre historiske fremstillinger, heriblandt Knud V. Jespersens ”Danmarks historie”, Benito Scocozzas ”Ved afgrundens rand” og Edvard Holms ”Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720”.

Da Frederik III kom til magten i 1648 bestod det egentlige Danmark af Nørrejylland, Fyn, Sjælland og Skåne, men derudover bestod det oldenburgske statssystem også af Norge med det dertil hørende Island, Færøerne og Grønland, som dog med tiden mistede deres tilhørsforhold til Norge og blev administreret som len fra København.⁹¹ Desuden hørte også hertugdømmerne syd for Kongeåen til den danske konges riger. Det nordligste hertugdømme Slesvig var et len af Danmark, og dermed var den danske konge lensherre, medens det sydlige Holsten var et tysk len med den tyske kejser som lensherre. Ved indførelsen af enevælden og den ifølge Gamrath dertil hørende centralisering havde den danske konge brug for en residensstad, hvor han kunne leve et liv, der passede sig til en enevoldskonge af Guds nåde.

⁹¹ Jespersen 1989:38ff

København var i 1711 en by med ca. 66.000 indbyggere, og ca. 10 % af landets befolkning boede her.⁹² Byen var fra 1660 igennem indvandring fra Tyskland og provinsen vokset kraftigt, blandt andet fordi den efter enevældens indførelse i langt højere grad end tidligere blev kongens residensstad og hjemsted for den ekspanderende centraladministration.⁹³ Således udgjorde hoffet med centraladministrationen rigets tredjestørste arbejdsplads, kun overgået af flåden og Københavns garnison. Tilsammen udgjorde de ansatte ved disse tre statsinstitutioner op mod to tredjedele af Københavns samlede befolkning⁹⁴, og dette prægede i høj grad billedet af byen. Ifølge Helge Gamrath var flåde, garnison og hof således *"(...) nær ved at stjæle billedet fra den egentlige borgerby med magistrat, købmænd og (civile) håndværkere."*⁹⁵

Efter 1660 var landmilitæret blevet permanent placeret i København, og en flere tusind mand stor garnison var i 1664 rykket ind i det nyopførte citadel "Frederikshavn" (kastellet). Dette betød, at byen i fæstningens øverstkommanderende fik en ny autoritet, der snart optrådte som en langt mere betydningsfuld mand end bystyret – han sørgede eksempelvis for, at borgerne ikke længere havde adgang til de volde, de tidligere havde forsvaret, og selvom man ikke gennemførte hans forslag om, at magistraten ikke længere skulle have nøglerne til byens porte, overtog militæret efterhånden kontrollen med trafik ud og ind ad byen. København var blevet en virkelig fæstningsby med skildvagter og patruljer i gaderne, hvor kommandanten blandt andet udstak regler for færdsel i byen om natten⁹⁶.

Også flådens betydning for København var vokset i årene efter 1660. I 1680 var det gamle værft Bremerholm således blevet erstattet med et nyt, beliggende på et inddæmmede område, kaldet Nyholm, der lå overfor Kastellet. København gik i denne periode fra at have været en udrustningshavn til at være en egentlig krigsflådehavn, og flådemagten prægede ikke kun Holmen, men også selve byen, hvor blandt andet flådens boligområde Nyboder samt dens Tøj- og Proviantgård lå. På Holmen arbejdede ikke kun søfolkene, men også en mængde håndværkere (smede, tømrere, rebslagere, sejlmagere mv.), soldater og skrivere.⁹⁷ København var således i udtalt grad præget af militærets tilstedeværelse, der blandt andet betød, at

⁹² Gamrath 1980:173; Jespersen 1989:270

⁹³ Gamrath 1980:248

⁹⁴ Gamrath 1980:172-173

⁹⁵ Gamrath 1980:172

⁹⁶ Gamrath 1980:170-172

⁹⁷ Gamrath 1980:172

omkring en tredjedel af byens indbyggere administrativt set ikke hørte under bystyret, men under de militære myndigheder.⁹⁸

Derudover dominerede som nævnt hoffets tilstedeværelse billedet af byen. Det blev ifølge Edvard Holm i København mere end noget andet sted ”*Kongemagten og Hoffet, alt kom til at dreje sig om.*”⁹⁹. Embedsstanden spillede en stor rolle i byen, og denne blev således ifølge Holm præget af ”Bureaukratiets Tone”¹⁰⁰. Det var attraktivt at få en plads i centraladministrationen, og samtidig med, at antallet af ansatte i de statslige institutioner steg, voksede der ifølge Helge Gamrath en betydelig middelklasse frem i København i den første fjerdedel af 1700-tallet.¹⁰¹

Selvom hof, garnison og flåde således dominerede byen, og det først og fremmest var disse institutioner, der bidrog til befolkningstilvæksten, medførte byens ekspansion på disse områder naturligvis også vækst i de egentlige byerhverv. Hof, embedsmænd og militæretater udgjorde nemlig sammen med Københavns velstående borgere størstedelen af landets købedygtige publikum, og derfor fandt over halvdelen af landets samlede afgiftspligtige forbrug på Frederik IV’s tid sted i hovedstaden. Samtidig med at København blev sæde for landets centralstyre og for dets vigtigste militære installationer, blev byen altså også i langt højere grad end tidligere landets dominerende center for vareudveksling.¹⁰²

Denne udvikling understøttedes af de enevældige kongers merkantilistiske erhvervspolitik, der igennem toldregulering, privilegier og monopoler favoriserede Københavns erhvervsliv på bekostning af provinsen.¹⁰³ Praktisk taget al handel med udlandet gik således igennem København, hvis storkøbmænd importerede blandt andet finere træsorter og skibsartikler, vin og brændevin, salt, svesker, tobak og vineddike samt lærred og silke. Desuden skete der til byen en omfattende indførsel af indenlandske varer som korn, flæsk, smør, fisk og tømmer¹⁰⁴. Alt i alt foregik omkring to tredjedele af den toldpligtige handel i hovedstaden.¹⁰⁵ Indenfor købmandsstanden var der betydelige sociale forskelle, idet der foruden de kapitalstærke

⁹⁸ Gamrath 1980:261

⁹⁹ Holm 1886:407

¹⁰⁰ Holm 1886:407

¹⁰¹ Gamrath 1980:248-250

¹⁰² Jespersen 1989:271-272

¹⁰³ Jespersen 1989:270

¹⁰⁴ Holm 1886:400 samt ”Henvisninger og oplysninger s. 67”

købmænd, der handlede med udlandet, også fandtes en stor mængde mindre handlende, der tog sig af afsætningen til det lokale marked.¹⁰⁶

Handel udgjorde altså en vigtig indtjeningskilde for byen, men derudover fik en stor del af befolkningen sit udkomme igennem håndværk.¹⁰⁷ Håndværkserhvervene var traditionelt organiseret i laug, der udgjorde en vigtig social basis for medlemmerne og blandt andet sikrede deres udkomme.¹⁰⁸ De enevældige konger havde imidlertid søgt at mindske laugenes betydning for at opnå en mere blomstrende håndværksproduktion, og som et led i den merkantilistiske politik var der på kongernes foranledning opstået forskellige foretagender som blandt andet sæbesyderier, en papirfabrik, mindre jernværker, salpeterværk, glaspusteri med mere.¹⁰⁹ Produktionen i København foregik derfor såvel i mindre industriforetagender som i mere traditionelt drevne håndværksforretninger.

Endelig levede i København talrige tjenestefolk og andre lønarbejdere¹¹⁰, og under dem i hierarkiet desuden et stort antal fattige, subsistensløse og udstødte. De fattige betragtedes af staten først og fremmest som mennesker, der truede lov og orden, og man havde derfor flere gange forsøgt at skaffe dem af vejen, blandt andet ved Fattigforordningen af 24. september 1708.¹¹¹ Forordningen bliver af Gamrath kaldt Danmarks første socialreform og forbød alle former for tiggeri. Ifølge denne forordning skulle alle, der ikke kunne klare sig selv, i princippet forsørges af det offentlige.¹¹² Der blev dog skelnet mellem værdigt trængende og uværdigt trængende. De fattige kunne hjælpes ved forskellige institutioner: I Børnehuset på Christianshavn anbragtes forældreløse børn og kvinder, der var dømt for utugt, og her blev drevet en klædeproduktionsvirksomhed ved hjælp af de indsattes arbejdskraft. I Pesthuset, der var beliggende ved Kalveboderne, placerede man de mest elendige af byens tiggere, blandt andet sindssyge og mennesker, der led af smitsomme eller ulægelige sygdomme. Derudover husedes fattige og syge blandt andet i Vartov og i Sjæleboderne, hvor der dels var sygestue,

¹⁰⁵ Jespersen 1989:271

¹⁰⁶ Jespersen 1989:55

¹⁰⁷ Scocozza 2003:323

¹⁰⁸ Gamrath 1980:197

¹⁰⁹ Scocozza 2003:323 -324 og Holm 1886:399

¹¹⁰ Jespersen 1989:55

¹¹¹ Jespersen 1989:275-276

dels friboliger til husvilde.¹¹³ For at sikre, at der var penge til disse foranstaltninger, skulle alle faste beboere i København betale et årligt beløb, for dem med fast gage var dette beløb mindst 1% af lønnen.¹¹⁴ Trods disse foranstaltninger og på trods af, at politiet til tider nærmest jagtede byens tiggere for at indsætte dem i de forskellige institutioner, vedblev tiggeri dog at være et almindeligt indslag i gadebilledet i København.¹¹⁵

På papiret nød Københavns borgere en høj grad af selvstyre: Den øverste myndighed, magistraten, havde i 1659 ved siden af sig fået et råd bestående af 32 mænd, og disse to forsamlinger skulle ifølge byens privilegier tage beslutninger angående byens og borgernes bedste, herunder også angående byens udgifter og indtægter. De 32 mænds råd repræsenterede formelt borgerskabet, men i praksis havde håndværkerne meget lidt indflydelse, idet rådet var domineret af handels- og købmandspatriciatet. De i alt ni til tolv medlemmer af magistraten var embedsmænd udnævnt af kongen, men de havde imidlertid ofte tidligere tilhørt de 32 mænds forsamling. Dominerende i begge organer var repræsentanter for de to handelskvarterer Strand og Snarens. Byens borgerskab og i særdeleshed købmandsstanden havde altså formelt stor indflydelse, men såvel magistraten som de 32 mænd måtte i praksis vige for enevoldskongernes ønsker, og disse spredte i høj grad forvaltningen af byen, så en lang række områder var unddraget de 32 mænds og til dels også magistratens indflydelse. I stedet varetoges mange opgaver i byen af en række kommissioner og direktioner nedsat af regeringen, de var dels permanente, dels midlertidige. Disse bestod typisk af såvel særligt udvalgte kongelige embedsmænd som et par magistratsmedlemmer og et par medlemmer af de 32 mænds råd, men næsten altid således at de embedsmænd, kongen havde udpeget, dominerede over byens og bystyrets repræsentation.¹¹⁶

Enevældens centraliseringsbestrebelse førte således til en markant specialisering og dermed også en decentralisering af Københavns forvaltning.¹¹⁷ Det var derfor ikke blot Københavns eget bystyre, der domineredes af købmandsstanden, der havde indflydelse på forvaltningen af

¹¹² Jespersen 1989:276

¹¹³ Hertel 1980: 33-37

¹¹⁴ Gamrath 1980:252

¹¹⁵ Gamrath 1980:250-251

¹¹⁶ Gamrath 1980:190; Dahl 1943:33

¹¹⁷ Dahl 1943:47

byen, men i høj grad også centraladministrationens embedsmænd og kongen. Derudover spillede som nævnt også den militære forvaltning en stor rolle, hvilket blandt andet havde betydning i Nyboder Kvarter, hvis beboere udgjordes af flådens menige mandskab og deres familier. Her følte man sig i høj grad i opposition til bystyret.¹¹⁸

En stor del af det daglige liv i byen administreredes af politimesteren og politikommissionen, der på statsinitiativ var blevet nedsat i 1683, og som havde overtaget mange af det gamle bystyres opgaver. Under denne myndighed, der talte omkring otte overbetjente og et vægterkorps på 50-60 mand, hørte blandt andet trafikksager, brandbestemmelser, opretholdelse af ro og orden på gader og torve, i værtshuse og kirker samt byens renholdelse, laugenes forhold, torvehandelen, tilsynet med fremmede og overvågning af moral og sædelighed.¹¹⁹ Politikommissionen blev i 1708 slået sammen med kommercekollegiet og skulle på én gang fungere som både lokal domstol og som centraladministrativt regeringskollegium.

Det danske kongerige var under den tidlige enevælde opdelt i 6 stifter, som var den højeste kirkelige lokale inddeling. Disse havde biskopperne i spidsen, og for Sjællands stift var det under pesten Chresten Worm, der også var professor i teologi ved Københavns universitet, der var biskop. Biskoppen havde til opgave at våge over det kirkelige liv og føre tilsyn med skolerne i stiftet. Det var ligeledes biskoppen, der havde til opgave at besøge hospitaler, hvor patienternes forhold, administrationen og økonomien skulle kontrolleres. Det var således kirken og i København Sjællands stift, der havde administration med de fattige og skolevæsenet.¹²⁰ Da fattigforordningen af 1708 kom, fik biskoppen af Sjællands stift også til opgave at være administrativt mellemed mellem den kongelige fattigdirektion og de lokale fattiginspektioner. Biskoppen af Sjællands stift skulle desuden eksaminere kandidater til ledige præsteembeder. Disse kandidater kom fra Danmarks eneste universitet, der var beliggende i København. Byen var således også en universitetsby. Universitetet havde pligt til at udgive betænkninger om teologiske, juridiske og medicinske spørgsmål på centraladministrationens ønsk. Dette var også tilfældet under pesten, da det medicinske

¹¹⁸ Hertel 1980:61

¹¹⁹ Gamrath 1980:202-203; 241

¹²⁰ Jørgensen 1985: 229ff

fakultet skulle holde forelæsninger om behandling af pest. Ifølge Gamrath var Københavns universitet dog mere en præsteskole end noget andet.¹²¹

Den københavnske befolkning, hvis liv de forskellige myndigheder forsøgte at regulere, levede på dette tidspunkt endnu inden for byens volde, der efter belejringen og forfatningsændringen var blevet udbygget i lighed med resten af byens befæstning. På Frederik IV's tid var der dog endnu relativt god plads indenfor voldene,¹²² om end bebyggelsestætheden varierede voldsomt fra kvarter til kvarter. Imens der på myndighedernes initiativ blev bygget store palæer og anlagt regulære gader i Nykøbenhavn, der strakte sig fra den nyanlagte prestigeplads Kongens Nytorv til Kastellet, var de gamle kvarterer omkring Vor Frue Kirke stadig middelalderlige.¹²³ Man forsøgte at fremme bygningen af nye, grundmurede huse, men de fleste af husene i denne del af byen var endnu gamle og bestod oftest af bindingsværksbygninger i op til 3 etager højde, der havde svalegange og trapper, der ragede ud over gaden.¹²⁴ Der kom derfor ikke meget lys eller luft ned i gaderne, og da disse oven i købet var præget af skidt på grund af den mangelfulde renovation, udgjorde de et stort hygiejnisk problem. Man forsøgte fra myndighedernes side ihærdigt at løse renovationsproblemerne, men uden større held. Den dårlige renovation bidrog sammen med en meget mangelfuld brolægning desuden til at skabe trafikale problemer i de trange og krumme gader og gyder, hvor der trængtes stadigt flere vogne, kareter og bærestole. I 1685 havde byen derfor fået sit første trafikreglement, der flere gange nævnte problemerne med de største trafiksyndere, bønderne, der med deres store vogne kom ind til byen for at handle på de forskellige torve. Derudover havde myndighederne siden 1680 forsøgt at udbedre brolægningen og nedlægge de værste små gyder. I samme omgang søgte man også at forbedre byens drikkevandsforsyning, da der konstant var klager over, at vandet, der blev transporteret ad render fra Emdrup Sø, Peblinge Sø og Sortedammen, var af en dårlig kvalitet: ” (...) *fordærvet, ildelugtende og af en mudrig og forrådnat smag (...)*”¹²⁵. De, der forurenede vandet

¹²¹ Jespersen 1989: 225

¹²² Hertel 1980:61

¹²³ Gamrath 1980:169,177 og 184

¹²⁴ Hertel 1980:61 og Holm 1886:409

¹²⁵ Gamrath 1980:234

i søerne ved at vaske tøj eller udlede spildevand deri, blev således stillet store bøder og strafforanstaltninger i udsigt.¹²⁶

Samlet set var der foregået store forandringer i København i de enevældige kongers tid, og byens havde været genstand for et stort engagement fra kongernes side.¹²⁷ Samtidig med at erhvervslivet var blevet styrket, var man således i gang med en administrativ reformproces, hvor bystyret mistede flere og flere af dets tidligere ansvarsområder. Disse var blevet overdraget til kommissioner og direktioner, der var i gang med et omfattende arbejde med at forbedre forholdene i byen, blandt andet med hensyn til renovation, ordenshåndhævelse, fattigforsorg og byplanlægning. Ikke desto mindre var reformarbejdet langt fra færdiggjort i 1711, og da pesten ramte byen, blev udbruddets forløb og håndteringen heraf derfor blandt andet præget af forhold, som myndighederne allerede havde søgt at bekæmpe, før sygdommen brød ud og forstærkede problemerne yderligere.

¹²⁶ Gamrath 1980:201-202, 234, 242

¹²⁷ Gamrath 1980:190-191

4. PESTEN – MYNDIGHEDERNES VIDEN OG BEREDSKAB

Da de danske myndigheder i sommeren 1711 reagerede på pestudbruddet i København, skete dette ud fra bestemte forudsætninger: Man havde visse opfattelser af den sygdom, man havde med at gøre, og særlige idéer om, hvordan en samfundsmæssig krise som en pestepidemi skulle håndteres. Desuden var myndighedernes reaktion betinget af de ressourcer, København på dette tidspunkt rådede over med hensyn til læger, andet sundhedsfagligt personale og lignende. I det følgende kapitel vil vi derfor for bedre at kunne arbejde med selve krisehåndteringen, gøre nærmere rede for relevante forhold på disse områder. Til dette formål gør vi som nævnt i rapportens indledende del brug af litteratur om såvel europæiske som specifikt danske og københavnske forhold. Sidstnævnte udgøres primært af Klaus Hertels doktorafhandling ”Tre store københavnske epidemier” og Karl-Erik Frandsens bog ”Kampen mod pesten. Karantænestationen på Saltholm, 1709-1711”. Disse beskæftiger sig meget specifikt med samtidens pesthåndteringsmuligheder i københavnsk kontekst. Til at belyse opkomsten af de idéer, som de danske myndigheder trak på i 1711, anvender vi derimod meget brede værker om medicinens og sundhedsvæsenets historie set i internationalt perspektiv, først og fremmest Roy Porters ”Ve og vel - medicinens historie fra oldtid til nutid” og Sheldon Watts’ ”Epidemics and history: disease, power and imperialism”.

4.1 SAMTIDIGE OPFATTELSER AF PESTEN

Pesten er, lige siden den dukkede op i Europa i 1300-tallet, blevet tolket som et redskab, Gud brugte til at straffe menneskene for deres synder, og af den grund er bønner og faste blevet anset som midler til at undgå sygdommen.¹²⁸ Denne tolkning spillede også en rolle for myndighederne i 1700-tallets Danmark, der for at forhindre pesten i at ramme landet blandt andet forordnede særlige bededage.¹²⁹ Samtidig med at sygdommen blev tolket ud fra en religiøs forståelsesramme, gjorde man sig imidlertid også spekulationer om, hvad pesten så i mere naturlig forstand havde for et væsen.

På dette punkt herskede der imidlertid en del usikkerhed blandt de lærde, der skulle råde myndighederne i deres forsøg på at bekæmpe pesten. Da medicinere fra Københavns

¹²⁸ Porter 2000:125

¹²⁹ Mansa 1840:387

Universitet i 1709 på opfordring af kong Frederik IV udsendte en lille bog om pesten, erklærede de således blandt andet: *"Hvad Pesten i sig selv egentlig er, og hvorudi dens rette Natur og Egenskab bestaar, er ej med nogen menneskelig Forstand at udgrunde, ihvorvel mange fornemme Medici haver bemødet sig meget der om, og gjort sig mange Speculationer der over (...)"*.¹³⁰ Officielt undlod medicinerne altså at udtale sig om, hvad pesten var for en sygdom. Ikke desto mindre havde både medicinere og myndigheder på dette tidspunkt visse idéer om, hvorledes sygdommen bredte sig, og som vi også skal se senere, var disse udgangspunkt for de forskellige tiltag, man gennemførte for at forhindre smitte.

En udbredt opfattelse blandt medicinerne i København var ifølge Frandsen, at årsagen til sygdommen var en "Forgift", en slags farlig luft. Denne såkaldte miasmateori gik tilbage til oldtiden,¹³¹ hvor Galen (græsk læge og filosof, 129-199 e.Kr.) havde forbundet sygdommes opståen med ændringer i de klimatiske forhold.¹³² På baggrund af blandt andet Galens arbejder havde medicinere under de voldsomme pestudbrud, der hærgede Europa fra midten af 1300-tallet og flere århundreder frem, forstået pesten som resultatet af en slags atmosfærisk forrådnelse, der opstod som følge af uddunstninger og dampe fra eksempelvis stillestående vandhuller, møgbunker eller rådne lig.¹³³ Øjensynlig på baggrund af sådanne opfattelser anbefalede de københavnske medicinere i deres bog fra 1709, at man forsøgte at hindre farlig luft i at opstå og udbrede sig ved hjælp af røg af enebær og svovl og ved at holde gader og stræder rene.¹³⁴

Samtidig anbefalede medicinerne imidlertid også andre forholdsregler, der ikke havde nogen sammenhæng med miasmateorien, men derimod kan ses som udtryk for, at man mente, at sygdommen kunne bæres af mennesker eller varer.¹³⁵ Denne opfattelse forekommer at være opstået på baggrund af, at man i forbindelse med de mange pestudbrud, der havde været både i Danmark og i resten af Europa, havde gjort erfaringer, der tydede på, at sygdommen kunne spredes fra menneske til menneske.¹³⁶

¹³⁰ Frandsen 2004:9

¹³¹ Frandsen 2004:9

¹³² Hertel 1980:12-13

¹³³ Porter 2000:125-126 og Watts 1997:8

¹³⁴ Frandsen 2004:9-10

¹³⁵ Frandsen 2004:10-11

¹³⁶ Watts 1997:16

4.2 IDEER TIL HÅNDBLING AF PESTUDBRUD

Tanken om, at pesten var en sygdom, hvis udbredelse skyldtes kontakt med smittebærende mennesker eller varer, førte allerede i 1600-tallets Danmark til forskellige tiltag fra myndighedernes side. Blandt andet forsøgte man at kontrollere, hvad der kom ind i landet af rejsende og varer som eksempelvis foder, hør og uld.¹³⁷ Dette skete blandt andet ved, at man forbød handel på steder, der var mistænkt for at være inficerede, og ved at vagtposter ved porte og havne kontrollerede de rejsende og om nødvendigt krævede dokumentation for, at de kom fra ” (...) *sicher og v-befengde steder* (...)”¹³⁸ Op til pestudbruddet i 1711 erhvervede de danske myndigheder imidlertid yderligere viden om, hvordan pestudbrud kunne forhindres og håndteres ud fra en antagelse om, at der var tale om en smitsom sygdom, der spredtes igennem kontakt mellem mennesker og befængte genstande.

I 1708 påbegyndte kong Frederik IV således en længere rejse til blandt andet Italien, der gav ham mulighed for at studere de pesthåndteringsmetoder, der på baggrund af denne opfattelse var blevet udviklet i norditalienske bystater som Venedig, Livorno og Firenze.¹³⁹ I disse handelsbyer var myndighederne som de første i Europa gået aktivt ind i bekæmpelsen af pest, og efter midten af 1400-tallet bestod deres metoder grundlæggende i at forhindre kontakt mellem raske og (potentielt) smittebærende mennesker og varer.¹⁴⁰

Overordnet set bestod de italienske myndigheders metoder således af fem elementer: For det første kontrollerede de trafikken mellem pestbefængte og pestfri områder ved blandt andet at indføre karantæner for rejsende. For det andet begravedes pestdøde på særlige gravpladser, og deres ejendele brændtes. For det tredje isolerede man syge og deres familier. For det fjerde sørgede myndighederne for mad og medicin til de isolerede, og endelig som det femte støttede de dem, der mistede deres levebrød på grund af lukning af markeder og lignende, økonomisk.¹⁴¹ Til at organisere den offentlige pesthåndtering nedsatte man i de italienske bystater først midlertidige og senere permanente sundhedskommissioner. Disse kommissioner bestod af medlemmer med både administrative, praktiske og medicinske kompetencer, og de

¹³⁷ Frandsen 2004:11

¹³⁸ Frandsen 2004:11

¹³⁹ Frandsen 2004:28-30

¹⁴⁰ Watts 1997:13

tog sig af så godt som alt vedrørende de offentlige sundhedsforanstaltninger: Iværksættelse af karantæne, lukning af bygrænser, udstedelse af sundhedspas, kontrol med tiggere, prostituerede og jøder samt udstedelse af forordninger omkring markeder, gader, hospitaler og kirkegårde.¹⁴²

De italienske bystaters metoder til pesthåndtering blev i århundrederne efter 1400-tallet overtaget af mange europæiske stater,¹⁴³ og som nævnt ovenfor var i hvert fald idéen om at kontrollere de rejsende også udbredt til Danmark i 1600-tallet. Heller ikke idéen om at isolere de syge var ukendt for den danske myndigheder i dette århundrede.¹⁴⁴ Imidlertid synes Frederik IV's oplevelser på rejsen til Italien at have ansporet ham til i højere grad end tidligere at indføre foranstaltninger efter italiensk forbillede i Danmark. Således antager Frandsen, at kongen på sin rejse besøgte de store karantænestationer i Venedig og Livorno og fik kendskab til sundhedskommissionerne i Venedig og Toscana, og at dette var baggrunden for, at man i 1709, efter at kongen var kommet tilbage til Danmark, nedsatte den såkaldte "Sundhedskommission ved Toldboden"¹⁴⁵ og påbegyndte bygningen af en karantænestation på Saltholm.¹⁴⁶ På denne baggrund synes det nærliggende at antage, at også de danske myndigheders håndtering af pestudbruddet i 1711 var præget af kongens oplevelser i Italien. Eksempelvis kan nedsættelsen af en sundhedskommission med mere vidtgående beføjelser end Sundhedskommissionen ved Toldboden i juli 1711 tolkes som et resultat af, at kongen i Italien havde stiftet bekendtskab med kommissioner af denne type.

4.3 SUNDHEDSVÆSENET I DANMARK I DET TIDLIGE 1700-TAL

På det administrative plan skete der i 1708 store ændringer indenfor sundhedsvæsenet i Danmark. Hvor der tidligere ikke havde været noget bestemt administrativt organ, der havde ansvaret for sundhedsvæsenet, beordrede kongen nemlig i januar dette år Politi- og Kommercekollegiet til at varetage den overordnede sundhedspolitik i hele riget. Dette organ

¹⁴¹ Watts 1997:16-17

¹⁴² Porter 2000:126

¹⁴³ Watts 1997:2

¹⁴⁴ Steensberg 1969:264

¹⁴⁵ Dette var en kommission, der havde et ret begrænset arbejdsområde og var underordnet Politi- og Kommercekollegiet. Dens medlemmer skulle holde opsyn med indkommende skibe og med karantænestationen på Saltholm (Frandsen 2004:33-34).

¹⁴⁶ Frandsen 2004:30-31

egnede sig godt som landsdækkende, permanent sundhedskollegium, for så vidt som det bestod af repræsentanter for de vigtigste offentlige forvaltningsområder som hæren, flåden, kancellierne, politi og domstole samt af repræsentanter for den private handel og Københavns magistrat. Derimod besad Politi- og Kommercekollegiet ingen sundhedsfaglig sagkundskab, idet der ingen medicinere, barberer¹⁴⁷ eller apotekere sad i kollegiet¹⁴⁸, og det er formentlig én af grundene til, at det under pestudbruddet ikke blev Politi- og Kommercekollegiet, der fik tildelt den store opgave med at håndtere epidemien, men derimod den særligt nedsatte sundhedskommission, der er nævnt ovenfor.

Indenfor det sundhedsvæsen, som Politi- og Kommercekollegiet i 1708 fik ansvaret for, og som myndighederne i 1711 kunne inddrage i håndteringen af pesten, arbejdede der flere forskellige faggrupper. For det første var der de medicinske uddannede læger, der arbejdede på baggrund af langt overvejende teoretiske universitetsuddannelser. Disse var uddannet dels på Københavns Universitet, dels på udenlandske universiteter, hvor de studerende læste såvel de klassiske medicinske skrifter af blandt andre Galen som samtidig medicinsk litteratur. Omkring 1700-tallets start var der imidlertid ikke megen aktivitet på det medicinske fakultet i København: Professorerne blev anklaget for ikke at passe deres forelæsninger, og antallet af studerende var uhyre ringe.¹⁴⁹ Selvom København nok har været godt forsynet med læger sammenlignet med provinsen, var der således ikke mange universitetsuddannede læger i byen på denne tid.¹⁵⁰ Under pestudbruddet befandt der sig blot omkring 10 medicinske uddannede læger i hovedstaden, imens ca. seks medicinere var bortrejst. Heraf gjorde en del tjeneste hos kongen eller ved militæret.¹⁵¹ Medicinernes funktion i sundhedsvæsenet var beskrevet i en medicinalforordning fra 1619, der fastlagde faggrænserne mellem læger, barberer og apotekere. Ifølge denne forordning havde medicinerne eneret på at ordinere indvortes medicin. Derudover bestod deres arbejde i høj grad i at vejlede og kontrollere andre grupper indenfor sundhedsvæsenet. De havde således tilsyn med apotekerne og med barbermestrenes eksamination, og de skulle udarbejde vejledninger for barberer og lægfolk i tilfælde af

¹⁴⁷ Disse fungerede, som vi skal komme ind på senere, som kirurger. Udover betegnelsen ”barberer” brugtes også udtrykkene ”chirurg” og ”bartskærer” om denne profession.

¹⁴⁸ Frandsen 2004:25-26

¹⁴⁹ Hertel 1980:22-23

¹⁵⁰ Møller 1982:95

¹⁵¹ Hertel 1980:72-73

grasserende sygdomme som blandt andet pest.¹⁵² Et eksempel herpå er den tidligere nævnte bog om pesten, som det medicinske fakultet udgav i 1709.

De universitetsuddannede læger var altså kun få, og derudover udgjorde kun den strengt medicinske del af sygebehandlingen deres domæne. I sundhedsvæsenet spillede en anden faggruppe derfor også en stor rolle: Barbererne, som varetog de kirurgiske opgaver. Disse var organiseret i et særligt laug og modtog deres uddannelse som lærlinge hos en mester. Her lærte de udover at ordne hår og skæg også at årelade samt at foretage kirurgiske indgreb af forskellig art. Efter svendepøven var der krav om, at barbererne rejste på en fire år lang uddannelsesrejse i udlandet, og herefter kunne de opnå status som såkaldte amtsmestre¹⁵³ i Danmark.¹⁵⁴ I forbindelse med pestudbrud spillede barbererne en særligt vigtig rolle, idet de var forpligtet til i sådanne tilfælde at fungere som pestmestre: Dette var fastlagt af en reces af 1643, der bestemte, at barbererne under pestudbrud skulle aflønnes af det offentlige og til gengæld derfor tilbyde deres tjeneste, der blandt andet bestod i at behandle bylderne med plastre, til alle, der krævede den.¹⁵⁵ Barberernes antal var noget større end de medicinske uddannede lægers. I 1711 havde København således 21 amtsmestre, der hver især beskæftigede et antal svende og lærlinge.¹⁵⁶ På grund af den store dødelighed blandt disse måtte myndighederne dog under pesten alligevel tilkalde yderligere barberer fra blandt andet Tyskland.¹⁵⁷

De forordninger, der regulerede sundhedsvæsenet i Danmark på denne tid, beskæftigede sig udover med læger og barberers forhold også med apotekerne og med pesthuse. Apotekerne, hvoraf der i København var fem i 1711, var således forpligtet til efter medicinernes anvisninger at holde sig forsynet med gode varer.¹⁵⁸ Imens forholdene omkring apotekervæsenet i begyndelsen af 1700-tallet i det store og hele synes at have levet op til de krav, forordningerne stillede, var dette imidlertid ikke tilfældet, hvad pesthusene angik.

¹⁵² Hertel 1980: 21-23

¹⁵³ Dvs. mester indenfor barberlauget.

¹⁵⁴ Hertel 1980:23

¹⁵⁵ Hertel 1980:21, 58

¹⁵⁶ Mansa 1840:381

¹⁵⁷ Hertel 1980:74-75

¹⁵⁸ Hertel 1980:21, 75

Enhver købstads myndigheder var således i den tidligere omtalte reces fra 1643 blevet forpligtet til at indrette et permanent pesthus, men da pesten i 1711 brød ud i København, rådede byen ikke over et eneste sted, der kunne modtage de mange syge.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Møller 1982:102

5.DEN ADMINISTRATIVE KRISEHÅNDBLING UNDER PESTUDBRUDET

5.1 METODISKE REFLEKSIONER

Nærværende kapitel omfatter vores behandling af administrationsapparatets håndtering af pestudbruddet, som munder ud i en besvarelse af vores problemformulering. Kapitlet indledes med en kronologisk gennemgang af pestens ophold i København, som skal give læseren en overordnet fornemmelse af hele forløbet. Resten af kapitlet er derfor ikke struktureret ud fra et kronologisk princip, men derimod således, at der først laves en bred og derefter en dyb indføring i administrationens håndtering af pesten som krise.

At vægte bredden overfor dybden i empirien kan være en metodisk balancegang, fordi en dybdegående analyse kan ske på bekostning af bredden i analysen og vice versa. Denne problematik har vi valgt at gå til ved først at gennemgå en bred vifte af myndighedernes tiltag under pesten. Denne behandling af tiltagene skal give et overblik over, hvorledes administrationen overordnet søgte at løse krisen. Vi vil her undersøge, hvilke problemer administrationsapparatet mente at skulle tage hånd om, samt hvorledes løsningen af de forskellige opgaver blev prioriteret. I samme breddebehandling vil vi lægge vægt på fordelingen af opgaver imellem de forskellige aktører i administrationsapparatet og med dette undersøge, hvorledes arbejdet under pesten koordineredes mellem de forskellige aktører.

Den bredt anlagte del af analysen skal altså give et overblik over administrationsapparatets indsats under pesten. Derudover skal denne del dog også danne udgangspunkt for en udvælgelse af et afgrænset forløb af krisehåndteringen, som forekommer så interessant i forhold til vores problemformulering, at vi har fundet det mest hensigtsmæssigt med en mere dybdegående behandling. I denne dybdegående del vil vi følge en afgrænset del af krisehåndteringen i højere detailniveau og forsøge at følge de beslutningsprocesser, der ligger til grund for myndighedernes håndtering af opgaverne. Efter at have behandlet myndighedernes indsats under pesten både i bredden og i dybden vil vi til sidst i kapitlet i et overordnet perspektiv diskutere nogle træk ved administrationens funktion, som vi finder særligt karakteristiske.

Gennem hele pestudbruddet spillede den til lejligheden nedsatte sundhedskommission en central rolle. Derfor har vi valgt at begynde kapitlet med en gennemgang af denne kommissions sammensætning og ansvarsområde.

Den litteratur, der ligger til grund for vores udarbejdelse af dette kapitel, består af en kombination af en samling af forordninger, der blev udsendt i løbet af pestudbruddet, og to beretninger om pesten af henholdsvis kaptajn Carl von Kohl og lægen F.B. Mansa. Forordninger er som litteratur relativt enkle at forholde sig til. Der er tale om en form for juridiske dokumenter, der gengiver, hvilke output den administrative ledelse afgav. Det er altså en form for ordrer, ofte i form af anvisninger, med modtager anført. Afsenderen er i alle forordningerne angivet som kongen, men dette har ikke altid været tilfældet. Grunden til dette er, at konseillet overtog kongens myndighed på forordningsområdet og dermed underskrev forordninger i hans navn. Her må man foretage en vurdering af, hvem den virkelige afsender var, ved at lægge mærke til det sted, hvor forordningen angives at være underskrevet. Ud fra disse oplysninger er det i fleste tilfælde muligt at vurdere, hvorvidt kongen kan have underskrevet forordningen personligt. Vores brug af forordningerne sker på den præmis, at de ikke er en spejling af virkeligheden, men er normative. De er altså udtryk for, hvad der ønskedes gennemført fra administrativ side. De kan derfor ikke bruges til at vurdere hvorvidt beslutningerne blev ført ud i livet og deres grad af succes. Her må vi tage andre kilder i brug.

Mansa skrev i årene 1841-1843 tre store beretninger om pesten i Helsingør og København i 1711 i ”Historisk Tidsskrift”. Disse fremstillinger er lange og detaljerede beretninger om pestens forløb. Ud fra udgivelsesårene kan vi med lethed slå fast, at teksten er en fremstilling af pestens forløb, udarbejdet ved brug af kilder fra tiden omkring pesten. Ved at anvende en sådan fremstilling understreges vigtigheden af at forholde sig kritisk og hele tiden gøre op med sig selv, hvorvidt fremstillingen kan siges at være troværdig: Hvilke kilder er benyttet og hvordan kan man karakterisere deres troværdighed? Mansa benytter sig af protokoller, personlige breve og referater fra pestens samtid. Han benytter en del af sundhedskommissionens egne optegnelser, samt et af kommissionsmedlemmernes personlige brevudveksling, der begge er skrevet under selve begivenheden, som grundlag for sin beretning. Dette giver en god mængde informationer med mange detaljer. Desværre kan man

klandre Mansa for ikke dokumentere hans brug af kilder og derved have styr på sine henvisninger, der gennem arbejdet med ham lejlighedsvist har vist sig fejlagtige. Dog er beretningen et af de mest tilbunds gående værker om vores specifikke emne, og vi mener derfor, at der er god fornuft i at benytte dette værk. For at højne projektets pålidelighed benytter vi sammen med Mansa både forordninger og et andet hovedværk: Kaptajn Carl von Kohls skildring af pesten i København.

Carl von Kohls beskrivelse af pesten i København er udgivet i ”Historiske meddelelser om København” i 1911. Hans fremstilling er ikke nær så omfangsrig som Mansas. Til gengæld er den langt lettere at gå til for at skabe sig et overblik. Ligesom Mansa benytter Kohl sig af både juridiske dokumenter og referater og personlige breve fra kommissionsmedlemmer. Hans skildring er dog som sagt ikke nær så dyb, og det fremgår hurtigt, at han også bruger Mansa som grundlag for sin fortælling. Dette styrker ikke hans troværdighed i forhold til Mansa. Kohl anlægger dog en kritisk tilgang til Mansa, som han mener har visse partiske tilbøjeligheder hvad angår skyldsspørgsmål, og han antyder, at Mansa arbejder med en skjult dagsorden: At fremhæve en aktør under forløbet til fordel for en anden. Dette faktum har vi dog taget med i vores overvejelser i arbejdet med at fastslå de to forfatters relative troværdigheder og brug af dem.

5.2 KRONOLOGI OVER PESTEN I 1711-12

Den bølge af pest, der ramte den danske hovedstad i 1711, menes at have haft sit udspring i den østlige middelhavsregion, nærmere bestemt omkring Konstantinopel. Smitten var kommet hertil fra Persien, ligesom den pestsmitte, der i middelalderen hærgede Europa under navnet ”Den Sorte Død”¹⁶⁰. Pesten blev spredt op igennem Rusland og nåede herigennem Østersøen, hvor den blev båret over vandet af de svenske tropper og handlende søfolk.¹⁶¹

¹⁶⁰ R. Porter 2003: 25

¹⁶¹ Kohl 1911: 545 og Hertel 1980: 59

5.2.1 FORBEREDELSEN PÅ PESTEN

Gennem handel med havnebyer som Lübeck blev der allerede i 1708 taget forbehold for smitte i form af krav om sundhedspas ved afgang herfra. Dette var afledt af pestens indtog i Polen. Da smitten efterhånden nærmede sig Østersøen, blev visse handelsbyer ramt, og disse blev derfor ved befaling lukket land for mange landes flåder. Dansk handel med den store handelsby Danzig blev således forbudt 16. august 1709, og man begyndte at skærpe opsynet med trafikken fra de andre østersølande og følge pestens fremtogt nøje i de omkringliggende lande som eksempelvis Tyskland. Derudover besluttede man at etablere en karantænestation på Saltholm, hvor besætninger, passagerer og gods fra pestramte steder kunne placeres i karantæne.¹⁶² Desuden foranstaltede man i alle danske havne en sundhedskommission bestående af én fra øvrigheden, én af de bedste borgere, én af de mest erfarne skippere, en tolder og om muligt en apoteker samt én kirurg. Disse kommissioner skulle undersøge alle skibe, der kom fra Østersøen og sætte enhver mistænkt i karantæne.¹⁶³ Man udsatte ”strandvagter”, hvis opgave det var at forhindre, at lodser og fiskere landsatte folk. Havnene blev afspærret af skibe, som ankrede op i havneindløbene og dermed forhindrede, at skibe kunne passere uden kontrol. Som det fremgår af disse præventive foranstaltninger, blev truslen om pesten taget særdeles alvorligt af den danske enevælde.

Pesten stod nu ved grænsen til riget, og man var ved at indse, at en epidemi måske var nært forestående. Kongen udstedte befaling om, at alle præster skulle bede for en bevarelse for pesten under gudstjenesterne, og dansksproget undervisning om pest blev indført på Københavns Universitet. Landet var på denne tid plaget af kolde vintre og hede somre, hvilket resulterede i fejlslagne høstår og dermed knaphed med kornbeholdningen. Som følge heraf besluttedes det, at forbudet mod handel med eksempelvis Danzig skulle lempes. I marts 1710 måtte kongen tillade, at inficerede steder i Østersøen måtte besejles for import af kornvarer. Dog krævedes det, at skippere og besætning skulle efterleve sundhedskommissionernes retningslinier angående ophold på inficerede steder og hjemkomst fra disse.¹⁶⁴

¹⁶² Kohl 1911: 548 og Frandsen 2004

¹⁶³ Hertel 1980: 60

¹⁶⁴ Kohl 1911: 548

I løbet af sommeren 1710 måtte man dog indse, at de foranstaltninger man havde stablet på benene, ikke blev udført problemfrit. I Helsingør fandtes eksempler på, at færgemænd bragte folk i land fra smittede skibe, selvom dette var strengt forbudt.¹⁶⁵ På trods af disse problemer med overholdelsen af de udstedte regler, blev der ikke indrapporteret meldinger om pestudbrud endnu.

I løbet af årets sidste måneder begyndte man at forberede København på at kunne isolere sig mod en pestepidemi. Man begyndte at registrere alle rejsende til hovedstaden, ligesom det pålagdes militæret at afværge indsnigelse af personer og gods. Magistraten blev pålagt at våge over byens forsyninger af levnedsmidler og brændsel. Der skulle i tilfælde af afspærring af byen være nok til seks måneders forbrug. Lignende befalinger blev sendt til de andre købstæders magistrater.

På universitetets medicinske fakultet udarbejdede man et skrift om pesten, som blev udsendt til stiftsbefalingsmænd og amtmænd, så disse kunne sørge for, at apotekerne havde det nødvendige medicin på lager, og for, at barbererne var underrettede.¹⁶⁶

5.2.2 PEST ELLER EJ

Lappen var en lille forstad til Helsingør, hvis indbyggere hovedsageligt bestod af fiskere, færgfolk og lodser. Den 28. november 1710 indløb der besked om nogle mistænkelige dødsfald i det lille fiskerleje.¹⁶⁷ To barberer sendtes af sted for at undersøge sagen, men de konkluderede, at de seks dødsfald, der var tale om, blot skyldtes hunger. Man besluttede dog alligevel at afspærre de afdødes huse for en sikkerheds skyld. Episoden virkede foruroligende, og kongen besluttede derfor at sende københavnerne Georg Grundt fra statsrådet, viceborgmester og stadsphysicus Johan Eichel samt apoteker Michael Scharfenberg til Helsingør for at undersøge tilstanden og sammen med byens sundhedskommission at foretage videre nødvendige foranstaltninger. Dette førte til skærpede tiltag i Helsingør, men ingen afspærring af Lappen. Helsingørs sundhedskommission mente altså ikke, at byen var

¹⁶⁵ Kohl 1911: 549

¹⁶⁶ Kohl 1911: 548 ff. og Hertel 1980: 78

¹⁶⁷ Hertel 1980: 60

pestbefængt. Lillejuleaften rapporteredes der dog om flere dødsfald i det lille fiskerleje, og man besluttede at spærre det af.¹⁶⁸

Geheimkonseillet, der erstattede kongen da denne var bortrejst, befalede fjorten dage efter nogle præster, læger, kirurger og bartskeerere at give skriftlig underretning om tilstanden i Helsingør for at få afklaring om pestens eksistens. Øjensynlig gav de en uklar beretning. Dette kunne konseillet imidlertid ikke være tjent med, så derfor sendtes dr. Jens Bing få dage senere af sted for at fastslå, om pesten havde nået landet. Dr. Bing afslog dette efter endt undersøgelse.¹⁶⁹ Alligevel beordrede kongen, at hospitalet i Helsingør delvis skulle bruges til syge, der både gjaldt militærfolk og civile. Denne forordning omhandlede kun de syge i selve byen Helsingør, for pesten havde nemlig spredt sig, eftersom spærringen af Lappen ikke blev overholdt. Først senere befalede kongen til Helsingørs sundhedskommission at adskille de syge og raske på Lappen, hvorefter de raske blev sendt til Saltholm i karantæne.

I København konfererede det medicinske fakultet den 1. feb. 1711 med de kongelige livmedicis om, hvorvidt man skulle afspærre Helsingør, sådan som det allerede var blevet foreslået. Men der var forsat tillid til dr. Bings vurdering, og derfor valgte man ikke at afspærre byen.

5.2.3 PESTENS UDBRUD

Efter en afmatning i Helsingør skete der i midten af marts 1711 pludselig en stigning i antallet af sygdomstilfælde, og denne gang var der ikke tvivl om pestens eksistens. Helsingørs sundhedskommission var underbemidlet og derfor i store træk handlingslammet. Enevældens Politi- og Kommercekollegie befalede derimod, at ingen måtte forlade Helsingør, at bønder ikke måtte køre ind i byen, samt at ingen måtte sejle fra Helsingør til København. Denne spærring blev dog ikke straks gennemført, da sundhedskommissionen ”gjorde remonstrationer” og hævdede, at der ikke var nogen mistænkelige sygdomstilfælde i byen. I april 1711 havde sygdommen spredt sig til Helsingørs omkringliggende landsbyer. Man forsøgte at begrænse smitte ved hjælp af separering, men anstrengelserne bar ikke frugt, og smitten bredte sig. I Helsingør forværredes situationen i løbet af maj, og den 25. maj gav

¹⁶⁸ Kohl 1911: 547

¹⁶⁹ Hertel 1980: 60

kongen ordre om, at militæret skulle omslutte Helsingør og dermed redde hovedstaden og det øvrige land fra pesten.¹⁷⁰ Kongen krævede endvidere at blive orienteret af Helsingørs magistrat tre gange om ugen. I perioden fik Helsingørs sundhedskommission problemer med at realisere de udstedte ordrer, da øvrigheden viste sig modvilligt indstillet, mens lægerne ikke kunne enes.¹⁷¹

5.2.4 PEST I KONGENS KØBENHAVN

Politikollegiet og det medicinske fakultet sendte politibetjente og barberer ud i København for at lave husundersøgelser, da der var rygter om, at syge havde sneget sig ind fra Helsingør. Undersøgelserne blev dog modarbejdet af indbyggerne.¹⁷² Man konstaterede en række tilfælde af syge med bylder hvilket resulterede i, at en betydelig mængde syge blev overført til karantænestationen på Saltholm. Der var nu næppe tvivl om, at pesten var i København. Omkring den 11.- 12. juni forlod kongen hovedstaden og rejste til Jægersborg.¹⁷³

Den 7. juli besluttede kongen at anordne en særlig sundhedskommission.¹⁷⁴ Dette organ skulle vurdere udsagn om pest og mødes på et vist tidspunkt hver hverdag. Kongen sørgede for at give kommissionen en række magtbeføjelser og udsendte et åbent brev, hvori han påbød oldermænd, mestre og svende i Københavns barberlaug at indfinde sig hos kommissionsformanden Eichel og gøre, hvad der blev befale dem. Politimester Ernst fik desuden bemyndigelse til at iværksætte sundhedskommissionens beslutninger. Samtidigt beordres politimesteren at lukke Østerport, tilnagle ”døde” huse, brænde de dodes tøj samt sørge for et tilstrækkeligt forråd af proviant.¹⁷⁵

Ydermere befalede kongen de deputerede i finanserne at udlevere Politi- og Kommercekollegiet så mange penge til sundhedsvæsenet, som var nødvendigt. Sundhedskommissionen i København havde dog stadig problemer med at få pengene til at slå til, på trods af kongens forordning.

¹⁷⁰ Hertel 1980: 61

¹⁷¹ Hertel 1980: 61

¹⁷² Hertel 1980: 63 og Kohl 1911: 553

¹⁷³ Hertel 1980: 78

¹⁷⁴ Hertel 1980: 66

¹⁷⁵ Kohl 1911: 554

5.2.5 KRISEN SPIDSER TIL

Den 17. juli skulle, ifølge kongelig instruks, geheimeråderne Carl Ahlefeld, Otto Krabbe og Christian Sehested danne et conseil og forblive i København, således at regeringen kunne fortsætte i kongens fravær.¹⁷⁶ Dagen før, den 16. juli åbnede Københavns første pestlazaret. Desuden blev det besluttet, at syge kunne passes i deres huse,¹⁷⁷ og at disse huses raske beboere skulle sendes i karantæne i excerserhuset på Christianshavn i 14 dage.

Sundhedskommissionen fik efterfølgende problemer med begravelser af de døde. Byens eksisterende kirkegårde var overfyldte hvilket betød, at man måtte tage nye kirkegårde udenfor Øster - og Vesterport i brug.¹⁷⁸ Ligeledes var der problemer med transporten af lig til kirkegårdene. Man forsøgte at hyre studenter til opgaven, men var nødt til at føre forhandlinger om betingelserne og aflønningen¹⁷⁹ således at der i de følgende dage stadig ikke var indgået aftale med studenterne om ligbæring. Først den 28. juli fik man udfærdiget en kontrakt mellem sundhedskommissionen og studenterne angående ligbæring.¹⁸⁰

Sundhedskommissionen syntes ikke at råde over tilstrækkeligt mandskab til at varetage de opgaver, der opstod i takt med pestens forløb, og fik samtidig problemer med plads til de syge på lazarettet. Disse problemer, mente kommissionen, kunne løses med militærets hjælp, blandt andet ved at nogle af militærets institutioner, først og fremmest krigshospitalet Ladegården, blev inddraget til pestbekæmpelsen.

Forslaget mødte modstand fra militærets side og krigshospitalet kunne derfor først tage imod peetsyge fra den 27. august selvom kongen allerede godkendte forslaget om inddragelsen af hospitalet d. 10. august.¹⁸¹ Militæret blev desuden af conseillet beordret til at stille med soldater og matroser til ligbæring, hvilket ligeledes mødte stor modstand, da soldaterne dermed var udsat for stor smittefare.

¹⁷⁶ Hertel 1980: 78

¹⁷⁷ Hertel 1980: 63

¹⁷⁸ Kohl 1911: 552 ff.

¹⁷⁹ Hertel 1980: 77

¹⁸⁰ Hertel 1980: 77 og Kohl 1911: 563

Ressourceknapheden kom på dette tidspunkt til udtryk ved, at mange døde begravedes uden kister, hvilket ledte til store protester fra byens borgere.¹⁸²

Pesten nåede nu et omfang, der var svært at magte for sundhedskommissionen, hvilket blandt andet ledte til, at kongen udsendte en forordning om, at udvalgte kommissærer i byens 12 kvarterer samt Nyboder skulle tilse udførelsen af de medicinske foranstaltninger.

Af mangel på midler til at løse de pestrelaterede opgaver søgte sundhedskommissionen d. 13 august konseillet om tilladelse til at benytte soldater til at grave grave, hvilket militæretaten modsatte sig. Protesterne fra militærets side blev dog endelig modsagt af en kongelig befaling om, at soldaters aktive indsats som gravere og Ladegårdens virke som pestlazaret kunne begynde den 27. august. Nu stod lazarettet klar til brug, og soldaterne havde gravet 6 store gruber til de kommende døde.¹⁸³

5.2.6 PESTENS HØJDEPUNKT

Hen mod slutningen af august og gennem de første uger af september rasede pesten kraftigst. Konseilsmedlemmerne drog med kongens tilladelse til Jægersborg på grund af den stigende smittefare i København. Deres eksempel fulgtes af mange af de finere borgere i København. Tilbage stod sundhedskommissionen med opgaven at håndtere krisen i Købehavn.¹⁸⁴

Situationen i denne periode var kaotisk, da personalemangel var udbredt, både hvad angik sjælesørgere, ligbærere og kvalificeret personale til pestlazareterne. Man måtte tilkalde barberer fra Hamburg, men havde svært ved at imødekomme deres krav om høj løn på forskud.¹⁸⁵

Lovløshed og folkelig uro begyndte at blive et problem. Sundhedskommissionen anbefalede kongen at gøre foranstaltninger til afstraffelse af røvere, og man havde sendt en tugtemester til pestlazarettet for at skabe ro og straffe ballademagerne. Den 19. september blev det besluttet, at forbrydere skulle indstævnes, anklages og dømmes inden for et døgn. Myndighederne

¹⁸¹ Hertel 1980: 79 og Kohl 1911: 556 og 570

¹⁸² Hertel 1980: 76 og 81

¹⁸³ Kohl 1911: 570

¹⁸⁴ Hertel 1980: 78 og Kohl 1911: 574

¹⁸⁵ Kohl 1911: 559

besluttede også at indfange de tiggerskarer, der huserede, og lukke dem inde i Sjæleboderne eller Pesthuset, hvor beboerne alligevel var døde. Dette skete under påskud af eliminering af den smittefare, som denne gruppe mentes at udgøre. Øvrigheden søgte desuden provinsmyndighederne om 60 mand til at være nattevægtene i København. Indtil dette lod sig gøre, fik militæret til opgave at hjælpe politiet med at holde orden.¹⁸⁶

Man begyndte også at få problemer med forsyninger, og de kongelige magasiner begyndte at udlevere rug til nødlidende blandt befolkningen. Man havde tidligere på måneden forsøgt at etablere to torve udenfor byen, og derudover forsøgte man at etablere en smittefri havnehandel. Dette måtte dog i denne kaotiske periode opgives, og alle skibe skulle atter i karantæne.

5.2.7 PESTEN AFTAGER

I starten af oktober begyndte man at kunne ane lyset for enden af tunnelen, sygdommen aftog, og man begyndte at kunne gøre forberedelser til en tilbagevenden til dagligdagen.¹⁸⁷ Nogle ting forblev dog forbudt, for eksempel sørgede sundhedskommissionen for at holde øje med, hvem der passerede ind og ud af byen ved kun at tillade færdsel gennem bestemte porte. Midt i oktober begyndte man også at nedtage telte ved pestlazarettet, både på grund af vinterens komme, men også som en følge af nedgangen i antallet af syge. Derefter istandsattes og rensedes pesthospitalet. Da måneden var omme, begyndte sundhedskommissionen at skære ned på sine udgifter som følge af pestens tilbagetog.

I november måned åbnede man en af byens porte for almindelig trafik, og forberedelsen til rensning af byen begyndtes. Sundhedskommissionen begyndte at give anvisninger til renselse af klæder og iværksatte renselse af huse. Sidst på måneden besluttedes det, at det var sikkert for den danske flåde at vende tilbage til København. Flåden var nemlig i dårlig stand og var blandt andet selv plaget af sygdom blandt besætningen. Omkring samme tid, d. 28. november, kunne man lukke Ladegården som pestlazaret.¹⁸⁸ Sundhedskommissionen foreslog efterfølgende, at Ladegården kunne tages i brug som militærhospital for syge soldater og

¹⁸⁶ Hertel 1980: 81 og Kohl 1911: 579 og 584

¹⁸⁷ Kohl 1911: 598

matroser efter renselse, hvilket dog først blev gjort den 14. december. Under dette renselsesforløb blev syge hjemvendte matroser indkvarteret i Børnehuset på Christianshavn.¹⁸⁹

Selvom det nu var muligt for flygtede københavnere at vende tilbage, krævedes det, at sognepræsten i det sogn, de havde søgt tilflugt i, skulle attestere, at de kom fra pestfrie egne. Dette blev krævet, fordi visse egne på Sjælland nu blev ramt af pesten. Gennem resten af december blev det muligt for københavnske skippere og færgemænd atter at hente forsyninger i provinsen, så længe de kunne dokumentere, at der ikke havde været pest i deres hus i seks uger. Omkring årsskiftet blussede antallet af syge op igen, formentlig fordi flåden var vendt tilbage, og fordi flygtede københavnere bragte smitten med tilbage fra egne, der nu var pestramt. Udbruddet fik dog aldrig karakter af en epidemi og gik efterhånden i sig selv.¹⁹⁰

De næste par måneder blev brugt til at rense byen, indtil man omkring midten af marts ikke syntes at finde tegn på pest i København. Herefter åbnedes byens porte, og karantæne af skibe fra Østersøen ophævedes.¹⁹¹ I juni 1712 fandt kongen det passende at opløse sundhedskommissionen.¹⁹²

5.3 SUNDHEDSKOMMISSIONEN

Som set i den kronologiske gennemgang af pestudbruddet spillede sundhedskommissionen en dominerende rolle i myndighedernes håndtering af krisen. Derfor vil vi i det følgende komme nærmere ind på denne kommissions sammensætning og opgaver.

Sundhedskommissionen blev nedsat den 7. juli 1711 som en ”overordentlig” kommission og erstattede dermed de hidtidige sundhedskommissioner, der var blevet nedsat for at hindre, at pesten ramte København. Nedsættelsen skete gennem en befaling, som kongen udsendte til hvert af de medlemmer, kommissionen skulle have. Samme dag sendtes en kongelig befaling til magistraten, hvorved denne blev påbudt at udnævne 3 af de dygtigste af de 32 mænd til at

¹⁸⁸ Mansa 1843: 67

¹⁸⁹ Kohl 1911: 600

¹⁹⁰ Kohl 1911: 601

¹⁹¹ Kohl 1911: 605

sidde i sundhedskommissionen.¹⁹³ I den forordning, der sendtes til sundhedskommissionens medlemmer, defineredes deres opgaver igennem følgende formulering: ” (...) at j drager ald den omhyggelighed, mueligt være kand, for alt det, som til sundheds væsenets beste kand geraade, og ellers ved hver anmeldelse gjører anstalt til de syges forflegning, de dødes begravelse, anviser den bestilte præst, medicum og barberer, hvem de hver dag skulle besøge.”¹⁹⁴ Sundhedskommissionen fik altså eksplicit til opgave at tage hånd om begravelsen af de døde og ”forflegningen” af de syge, hvilket både inkluderede legemlig og åndelig pleje. Derudover indeholdt befalingen dog en meget bred formulering om, at sundhedskommissionen skulle tage sig af alt, som kunne være til sundhedsvæsenets bedste. Dermed fik sundhedskommissionen fra første dag et enormt arbejdsområde, der, som vi skal se senere, kom til at omfatte de mest forskellige ting. Derimod blev det ikke i forordningen angivet, hvor stor kompetence, sundhedskommissionen skulle have til selv at træffe beslutninger, og der blev ikke sagt noget om, hvilket forhold der skulle være mellem sundhedskommissionen og de andre myndigheder i byen.

De forskellige medlemmer af sundhedskommissionen forekommer i høj grad at være blevet udvalgt til denne opgave på baggrund af, at de havde et tilhørsforhold til de øvrige administrative institutioner eller besad relevante faglige kvalifikationer. I spidsen for sundhedskommissionen stod således *stadsphysicus Johan Eichel*, der var medicinsk professor og desuden fungerede som viceborgmester. Derudover var den medicinske fagkundskab repræsenteret gennem *Hans Mule*, der ligeledes var professor i medicin ved Københavns Universitet, og ved den praktiserende læge *Reinholdt Wagner*, der dog døde i slutningen af august. Således var der tre medicinere i sundhedskommissionen, mens der ikke var nogen amtsmestre. Dette kan virke besynderligt, da byens barberer spillede en vigtig rolle i plejen af de syge, men skyldes sandsynligvis, at de universitetsuddannede læger besad en højere status end barbererne. Udover at den medicinske viden var repræsenteret, var sundhedskommissionen igennem købmændene Thomas Hørning og Andreas Weyse udstyret med sagkundskab på det finansielle område. Hørning, døde tidligt i forløbet, men Weyse blev løbende benyttet som ekspert i finanssager.¹⁹⁵ Politi- og kommercekollegiet var repræsenteret i

¹⁹² Mansa 1843:103

¹⁹³ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 236.

¹⁹⁴ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 237.

¹⁹⁵ Hertel 1980:68

sundhedskommissionen ved *Georg Grundt*, og igennem magistratsmedlemmet *Kay Klinge* havde man forbindelse til bystyret. Denne var samtidig kommitteret i fattigvæsenet og udgjorde dermed også en forbindelse til denne del af administrationsapparatet. Ligeledes kommitteret for de fattige var magistratsmedlemmet *Johannes Meller*. I Sjællands biskop *Chresten Worm* havde sundhedskommissionen direkte kontakt til kirken og de administrative ressourcer, som sognepræsterne udgjorde, og denne forbindelse blev ofte benyttet. Eksempelvis udgjorde sognepræsterne en vigtig informationskilde for sundhedskommissionen under pestudbruddet.¹⁹⁶ *Schoutbynacht*¹⁹⁷ *Olaus Judichæer* repræsenterede flåden og var derudover repræsentant for de fastboende i Nyboder. Han havde desuden til opgave at sørge for at holde flåden og beboerne i Nyboder adskilt som foranstaltning mod smitte. Sundhedskommissionen havde generelt mange problemer med beboerne i Nyboder, og det kan derfor vel tænkes, trods alt at have været en fordel, at deres overordnede i det mindste havde sæde i sundhedskommissionen, således at der var en direkte kontakt mellem dette organ og den uregerlige bydel.¹⁹⁸ Endelig var ordensmagten repræsenteret i sundhedskommissionen ved *politimester Johan B. Ernst*. Han var leder af vægterkorpset og fik i forordningen af 7. juli til opgave at sikre, at sundhedskommissionens beslutninger blev ført ud i livet: ” (...) at lade sette i verk og bringe til execution, hvis af eder i saa maade for got befindes ”¹⁹⁹. Vægterkorpset stod for den daglige ro og orden i København og virkede tilsyneladende som det mest egnede til at føre kontrol med sundhedskommissionens tiltag.

Sundhedskommissionen var dermed sammensat således, at den rådede over ressourcer, der var vigtige til at udfylde det mangesidede ansvar, som den var blevet pålagt. Dog virker det bemærkelsesværdigt, at hæren, der som beskrevet i kapitel 3 var en betydningsfuld institution i København, først i den sidste del af pestudbruddet blev repræsenteret med to officerer.²⁰⁰

Straks efter nedsættelsen påbegyndte sundhedskommissionen sit arbejde, og dens medlemmer mødtes to gange dagligt, kl. 8 – 12 og kl. 14 – 19.²⁰¹ De første store opgaver, som kommissionen kastede sig over, var indrettelsen af et pestlazaret samt fremskaffelsen af flere begravellespladser og ligbærere. Derudover udsendte kommissionen den 1. august en første

¹⁹⁶ Hertel 1980:69

¹⁹⁷ Dette var en betegnelse for en kontreadmiral, en titel der blev anvendt indtil 1771.

¹⁹⁸ Kohl 1911:565

¹⁹⁹ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 237.

²⁰⁰ Hertel 1980:68

²⁰¹ Kohl 1911 s. 555

større forordning til befolkningen om, hvordan den skulle forholde sig overfor pesten. I forordningens 35 punkter blev det i detaljer gennemgået, hvordan pesten skulle imødegås igennem anråbelse af Gud, overvågning af smittens udbredelse og overholdelse af en mængde forsigtighedsregler med hensyn til hygiejne, kontakt med smittede personer eller smittebærende genstande.²⁰² Derudover indskærpedes det i denne forordning de øvrige myndigheder i byen, herunder magistraten, de 32 mænd, kollegierne, kommandanten og admiralitetet, at de skulle assistere sundhedskommissionen og politimesteren i håndteringen af krisen.

5.4 MYNDIGHEDERNES TILTAG

Det efterfølgende er en gennemgang af de tiltag, myndighederne tog initiativ til under pesten i København. Beskrivelserne skal danne et samlet billede af, hvilke områder man fandt det vigtigt at reagere indenfor, samt give en beskrivelse af, hvorledes man bar sig ad i de enkelte tiltagsområders tilfælde. Nogle af tiltagene indvirker på hinanden, men vi har valgt at opstille dem punktvis for at sikre et bedre overblik. Litteraturen, der benyttes, er hovedsageligt Mansa og Kohls beskrivelser af pestens forløb. Desuden er relevante forordninger fra Københavns Diplomatarium medtaget som henvisning til den faktiske lovgivning, der blev udarbejdet af administrationen.

5.4.1 INDSKRÆNKELSE AF INDBYGGERNES BEVÆGELSESFRIHED

En stor del af de tiltag, myndighederne foretog under pestudbruddet, bestod i at kontrollere varer og menneskers bevægelser, for derigennem at hindre sygdommen i at brede sig. Inde i byen iværksatte man således forskellige tiltag for at hindre store forsamlinger af mennesker,²⁰³ og man opsatte restriktioner for, hvordan omgang med varer skulle foregå for at udgøre så lille en risiko som muligt.²⁰⁴ Virkeligt ressourcekrævende og omsiggribende tiltag var dog først og fremmest isolationen af mennesker, som man mente udgjorde en smittefare. Det gjaldt udover de pebsyge også for tiggere samt for medlemmer af husstande, hvor der var blevet konstateret pest. Ved at isolere disse forsøgte man at forebygge, at krisen skulle optrappes ved yderligere smittespredning.

²⁰² Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 246.

²⁰³ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246, punkt 30

Isolation af de pestsmittede og de pestmistænkte var et af de områder, som blev grundigt behandlet i sundhedskommissionens forordning af 1. august 1711. Heraf kan man se, at sundhedskommissionen nok havde en plan for, hvad der optimalt set skulle ske med såvel smittede som symptomfrie, der havde levet sammen med smittede: De smittede skulle føres til lazarettet, imens de, der endnu ikke var blevet erklæret for smittede, men hvor der var mistanke om, at de kunne være det, skulle holde 14 dages karantæne i de dertil indrettede huse. Forordningen bærer imidlertid præg af, at man allerede før dette tidspunkt var begyndt at isolere syge inde i selve byen²⁰⁵, og den har derfor i høj grad karakter af at være et forsøg på, at skabe ordnede forhold på dette område. Forordningen gennemgår således i detaljer, hvilke foranstaltninger der skulle træffes, når syge isoleredes i deres egne huse, og man kan deraf slutte, at sundhedskommissionen må have regnet med, at dens ”idealplan” ikke ville kunne gennemføres fuldt ud, både fordi der manglede plads på lazarettet og fordi folk søgte at undgå at havne dér.²⁰⁶

Det forekommer derfor at være et udslag af pragmatisme, når det den 1. august blev tilladt dem, der havde egnede huse, at lade sig isolere i disse, i stedet for at blive ført til lazarettet eller til Exerserhuset på Christianshavn, der var indrettet til karantænehus for blandt andet friske medlemmer af husstande, hvor der var udbrudt pest.²⁰⁷ Denne praksis krævede imidlertid en høj grad af kontrol med de isolerede, og til dette formål inddrog sundhedskommissionen byens eget styre: Bevogtningen af de afspærrede huse skulle således foretages af vægterne, hvis antal allerede den 7. juli var blevet forøget fra 66 til 86,²⁰⁸ og det overordnede ansvar for, at isolationen foregik efter reglerne, pålagdes magistraten og de 32 mænds råd i fællesskab. Magistraten skulle således til hvert af byens kvarterer udvælge én blandt dem selv, som sammen med to af de 32 mænd, skulle fungere som kvarterskommissærer, og deres opgave skulle blandt andet være at holde opsyn med, hvorledes isolationen forløb. Kommissærerne for Nyboder skulle udpeges af de militære

²⁰⁴ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246, punkt 30 samt forordning nr. 241, punkt 1-3

²⁰⁵ Eksempelvis forordning nr. 237, punkt 4 og 5

²⁰⁶ v. Kohl 1911:580

²⁰⁷ Mansa 1842:507

²⁰⁸ Mansa 1842:506

myndigheder. For at skabe et endnu mere finmasket net af kontrollanter blev det påbudt naboer til de huse, hvor der opholdt sig syge, at holde øje med de indespærrede og melde tilbage til kvarterskommissærerne, hvis noget ikke gik ordentligt for sig.²⁰⁹ Da opgaven med isolation af de smittede krævede enorme ressourcer, blev man altså fra myndighedernes side nødt til at overlade en del af opgaven til borgerne selv, der blev pålagt gensidig kontrol og overvågning.

I praksis kom kontrolsystemet dog næppe til at fungere før tidligst den 12. august 1711, da magistraten og de 32 mænd først på denne dag meddelte sundhedskommissionen, hvem der var blevet kommissærer over hvilke kvarterer. I Nyboder, der ikke hørte under bystyrets jurisdiktion, gik udviklingen endnu langsommere. Her havde de ansvarlige myndigheder endnu ikke reageret på sundhedskommissionens anvisning og udpeget kommissærer, og i sundhedskommissionens forordning fra den 12. august, der blandt andet omhandler kvarterskommissærerne, fornemmer man derfor en vis irritation: *"For Nye-boer de personer, som vores ober-admiralitet og general commissariat uden nogen ophold udnævner og strax bør ved opslagende placat kundgiøres."*²¹⁰ Det virker altså som om, at kommissionen ikke formåede at iværksætte dette omfattende kontrolsystem i tide, hvilket var særligt alvorligt, da administrationens reaktionshastighed på dette punkt må formodes at have været afgørende for pestudbruddets videre forløb.

Sundhedskommissionen var opmærksom på, at det af forskellige årsager ikke var muligt at bringe alle de syge til lazarettet, og udstak derfor regler for, hvordan man alternativt skulle forsøge at hindre smittespredning ved at isolere syge i deres egne hjem. Et andet eksempel på, at sundhedskommissionen udfærdigede sådanne alternative planer, hvis den konstaterede, at et tiltag ikke virkede, er, at den reagerede på det problem, at mange, selvom det var blevet forbudt den 13. juli, smed deres syge tjenestefolk ud på gaden for at undgå, at hele husstanden skulle blive isoleret.²¹¹ Da det første tiltag, selve forbudet, i sig selv ikke virkede, tyede sundhedskommissionen således til en ny strategi og foreslog indbyggerne at slå sig sammen om at leje ledige huse i byen, hvor de selv eller deres tjenestefolk kunne isoleres, hvis det blev

²⁰⁹ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246, punkt 3 og 5

²¹⁰ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr.262, punkt 1

nødvendigt. Også på dette punkt pålagde sundhedskommissionen altså borgerne at deltage i løsningen af opgaven omkring isolation. Samtidig blev den verdslige myndighed dog også inddraget, i og med at politimesteren fik bemyndigelse til at lade de ledige huse i byen åbne, hvis deres ejere ikke ville leje dem ud til brug for pestsyge.²¹²

Ansvar for kontrollen med de fattige blev i forordningen af 1. august placeret hos fattigdirektørerne: Sundhedskommissionen pålagde disse at sørge ordentligt for de fattige, således at de ikke udgjorde en smittefare ved at gå omkring ved husene og tigge.²¹³ Da dette påbud imidlertid ikke havde den ønskede effekt, og gaderne i tiden efter stadig var fyldt med tiggere, besluttede sundhedskommissionen at indbyde de ”Committerede for de Fattige” til et møde, hvor man i fællesskab kunne overveje en mere virkningsfuld løsning. Som set i gennemgangen af sundhedskommissionens medlemmer var to af disse, nemlig Meller og Klinge, kommitterede for fattigvæsenet, og dette kan vel tænkes at have påvirket samarbejdet i gunstig retning. Resultatet af mødet blev i hvert fald effektivt: Sammen med politibetjente og ryttere indfangede sundhedskommissionens vagt den 18. september raske tiggere og indespærrede dem i fattighusene, hvorefter ansvaret for dem endeligt var placeret hos fattigvæsenet.²¹⁴

Den administrative opgave med at kontrollere indbyggernes bevægelser må siges at have været en meget stor mundfuld for administrationsapparatet. Sundhedskommissionen kunne nok lægge planer for isolationen, men for at tiltagene kunne gennemføres tilfredsstillende, var det nødvendigt, at dens anvisninger blev efterlevet aktivt af såvel borgerne som af de øvrige myndigheder, eksempelvis magistraten, politiet og fattigdirektørerne. Samlet set ser dette dog kun ud til at være sket i meget begrænset omfang. Systemet med kvarterskommissærer kom eksempelvis aldrig virkelig til at fungere,²¹⁵ og håndteringen af pesten må derfor siges at have fungeret meget mangelfuldt i de afgørende yderste led af administrationen, hvor sundhedskommissionens forordninger skulle omsættes i handling.

²¹¹ Mansa 1842:507-508

²¹² Forordning nr. 246, punkt 4

²¹³ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246, punkt 7

²¹⁴ Mansa 1842:570-572 samt Kohl 1911:579-580

²¹⁵ Hertel 1980:78

5.4.2 KONTROL MED TRAFIK TIL OG FRA BYEN

Myndighederne forsøgte imidlertid ikke kun at hindre smittespredning ved at kontrollere befolkningens bevægelser inde i selve København, men også ved at gennemføre en delvis afspærring af byen, således at sygdommen ikke spredtes til andre dele af landet. I denne forbindelse udgjorde det imidlertid et betydeligt dilemma, at man samtidig var nødt til at tage hensyn til, at byen fik forsyninger nok.

Allerede før pesten brød ud, havde kongen påbudt bystyrene i landets købstæder og herunder altså også i København at føre et skærpet tilsyn med trafikken ud og ind ad byerne. I København var det således politimesteren, der sammen med den i 1709 nedsatte sundhedskommission var ansvarlig for at udstede sundhedspas til udrejsende og føre kontrol med de tilrejsende, der opholdt sig i København.²¹⁶ Efter pestens indtog i byen skærpedes reglerne for trafik ind og ud ad byen, men en sådan skærpelse var et forvaltningsmæssig balanceakt, fordi en total afskæring af trafikken frygtedes at ville have medføre et kollaps på grund af mangel på livsnødvendige varer. Den delvise afspærring af byen førte således til, at myndighederne stod overfor en stor opgave med at skaffe levnedsmidler og brændsel til indbyggerne. Denne opgave blev for størstedelens vedkommende uddelegeret til dem, der normalt tog sig af handel, nemlig bystyret og Politi- og kommercekollegiet. Kongen havde således allerede i november 1710 pålagt Københavns magistrat at sørge for, at byen i tilfælde af en afspærring havde forsyninger til et halvt år.²¹⁷ Da mangelen på forsyninger i løbet af august 1711 begyndte at blive mærkbar, var det ligeledes magistraten, der sammen med sundhedskommissionen samt de tilfornede i Politi- og kommercekollegiet fik ordre om, at overveje hvordan byen kunne forsynes.²¹⁸ Resultatet heraf blev, at der oprettedes to torve udenfor Nørreport, hvor bønder kunne sælge deres varer uden at komme i nærkontakt med Københavns indbyggere.

Handel ad søvejen var en noget mere kompliceret affære, hvorom de samarbejdende myndigheder, der er nævnt ovenfor, opstillede nøjere regler i en forordning af 12. september

²¹⁶ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 187 og 194

²¹⁷ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 188

²¹⁸ Mansa 1842:565. Mansa angiver ikke, hvem der udstedte denne ordre, men det forekommer sandsynligt, at den er udgået direkte fra kongen.

1711. Ifølge denne skulle skipperne blive på deres skibe, imens told- og politibetjente samt særlige målere skulle sørge for, at få bragt varerne ind til byen. Opstod der uenigheder i denne forbindelse, skulle klager behandles af en særligt nedsat kommission bestående af én af de tilforordnede i Kammerkollegiet,²¹⁹ én fra Politi- og kommercekollegiet, ét medlem af magistraten samt én af de 32 mænd, der dagligt skulle være tilstede på broen.

At forsyningsproblemet var yderst presserende, kan ses af, at forordningen af 12. september slækkede på de forholdsregler, der var opsat for at hindre, at smitten spredte sig til andre dele af landet. Skippere, der påtog sig at forsyne København, blev i strid med en forordning udsendt allerede den 16. august 1709, lovet, at de efter at have solgt deres varer ville få udstedt sundhedspas og være fri for karantæne. Her kan man se, hvordan myndighederne i byen måtte foretage en balancegang i prioriteringen mellem forsyning og smittebekæmpelse og løbende overveje, hvor meget grebet om København kunne løsnes. I dette tilfælde var kongen øjensynlig af den mening, at man havde lagt for meget vægt på forsyningshensynet, for den 19. september udsendte han et reskript, der fornyede de tidligere bestemmelser, hvorefter alle skibe, der forlod København, igen skulle i karantæne.²²⁰

Kontrollen med rejsende var altså langt hen ad vejen et anliggende for bystyret og sundhedskommissionen, men København var en fæstningsby, så det var garnisonen, der stod for bevogtningen af byens porte. Da kongen den 7. juli ville have forbedret sikkerheden omkring København, var proceduren derfor den, at han gav politimesteren ordre til at forlange af kommandant Cormaillon, at Østerport blev lukket, således at man bedre kunne have kontrol over, hvem der rejste ind i byen.²²¹ Senere i forløbet blev ansvarsfordelingen imidlertid forskubbet som en følge af, at kongen, der befandt sig i Holsten, den 3. august erfarede, at det var lykkedes smittede folk fra København at komme ud af byen, på trods af at Cormaillon skulle have forhindret dette. Herefter omorganiserede kongen administrationen, idet han overlod det til sundhedskommissionen og politimesteren sammen med konseillet at overveje,

²¹⁹ Hermed må menes Rentekammeret/Skatkammerkollegiet, der i løbet af perioden efter 1660 havde flere forskellige betegnelser.

²²⁰ Mansa 1842:567

²²¹ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 237, punkt 3

hvordan man kunne lave en effektiv afspærring.²²² I dette tilfælde blev et problem i administrationen således forsøgt løst ved, at man foretog en justering af systemet og indførte en ny administrativ ordning.

Som en overordnet karakteristik af dette indsatsområde kan det siges, at bekæmpelsen af pest ofte skete på bekostning af andre fornødenheder. Der opstod et dilemma, der i sidste ende kunne være et spørgsmål om hunger eller pest. De restriktioner, der opstilledes, viste sig at være svære at forvalte på grund af denne problematik. Derudover var selve forretningsgangen temmelig kompliceret og involverede mange aktører, der ikke ligefrem udmærkede sig ved deres talent for fleksibelt samarbejde. Det komplicerer pestbekæmpelsen, når en myndighed svigter, og man må forflytte opgaven til et andet organ.

5.4.3 BEHANDLING AF SYGE

Selvom pesten havde en meget høj dødelighed, forsøgte man alligevel at behandle de syge under pesten i København. Der var dog ringe håb om helbredelse, i og med at lægekunsten ikke kunne stille det store op overfor denne form for sygdom, og fordi sygdomsforløbet var ganske kort og som sagt i de fleste tilfælde endte med døden.

De første pesttilfælde, man konstaterede, blev ikke tilbudt egentlig behandling på et hospital eller lazaret; de blev forflyttet til karantænestationen på Saltholm. Man kan kun svært forstille sig, at de her har modtaget nogen lægelig behandling. Forflyttelsen har nok snarere haft karakter af en form for isolation af den syge, uden nogen nævneværdig forhåbning om deres helbredelse.²²³

København var ved pestens udbrud ikke udstyret med et hospital, der kunne kapere det store antal døde, selv om der på dette tidspunkt var krav om, at København til enhver tid skulle have et hospital parat i tilfælde af epidemi. Af mangel på bedre besluttede kongen derfor at begynde forhandlinger med en Hr. Wodroff om leje af hans gård og huse for et år. Ifølge kongens ordre skulle gården bruges til ”en sær brug”, men man må dog nok slutte, at alle har vidst, at det var meningen, at gården skulle danne rammen om Københavns første pestlazaret. Indretning af

²²² Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 253

²²³ Kohl 1911: 555

lazarettet blev overladt til Politi- og kommercekollegiet, og man kunne åbne lazarettet for byens syge borgere den 16. juli 1711.²²⁴

Allerede den 3. august var lazarettet overfyldt, og Sundhedskommissionen ansøgte om tilladelse til at inddrage militærhospitalet Ladegården til behandling af de pestsyge. Denne ansøgning blev godkendt af geheimekonseillet. Beslutningen mødte dog megen modstand fra militærets side og Comaillon søgte at forhindre inddragelsen af Ladegården ved direkte at rette henvendelse til kongen og insistere på, at Ladegården forblev på militærets hænder. Kongen ville ifølge Kohl ikke undsige sit konseil,²²⁵ og han besluttede derfor, at man skulle opdele Ladegården, således at et højt plankeværk adskilte de pestsyge fra de syge soldater. Denne løsning var imidlertid ikke tilfredsstillende for nogle af parterne, og sundhedskommissionen fik til sidst overdraget hele gården ved at understrege de mulige ulykkelige følger af den kongelige ordre.²²⁶ Hermed kunne sundhedskommissionen den 27. august påbegynde behandlingen af de pestsyge på Ladegården.²²⁷ Det akutte behov for sygebehandling affødte altså et hurtigt løsningsforslag fra kongens side, men da de involverede institutioner forudså, at dette ville medføre store problemer, endte kongen med at omstøde sin beslutning.

Selvom der nu var to fungerende pestlazaretter i byen, kunne de ikke følge med epidemiens udvikling. Man måtte snart opslå telte for at huse de mange syge, og senere var man nødt til at behandle de syge under åben himmel.²²⁸ Selvom man vidste, at disse forhold lod meget tilbage at ønske, blev man dog ved med at indbringe de syge til lazarettet under devisen, at det var bedre, at de krepere dér, end i gader og stræder i byen

Personalet på lazaretterne bestod af barbermestre, vågekoner og andre, der havde praktiske gøremål. Det var fra starten svært at skaffe det fornødne personale - af indlysende grunde: Man må vove den påstand, at et lod på et pestlazaret indebar en vis risiko. En stor del af de ansatte barberer skal således selv være blevet bortrevet af pesten, hvilket forværrede

²²⁴ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning 234; Kohl 1911, 554

²²⁵ Kohl 1911:570

²²⁶ Kohl 1911, 570

²²⁷ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 259, 261, 266

²²⁸ Kohl 1911; 580

personalsituationen yderligere og gjorde det nødvendigt at importere udenlandske barberer,²²⁹ samtidig med at man var nødt til at ansætte ”arrestanter” fra Børnehuset, der virkede som vågekoner og sygeplejersker.

Man kan nok forstille sig, at situationen på behandlingsstederne har været noget nær desperat: Ikke alene var man oppe imod en overmægtig modstander i form af pesten, man manglede også kvalificeret arbejdskraft, var plaget af disciplinærproblemer blandt det personale, man havde fået tildelt, og man var underbemidlet. For at få både penge og personale til at slå til måtte myndighederne derfor afkræve kurerede pestofre penge for behandlingen eller påbyde dem at arbejde på lazaretterne i stedet.²³⁰ Disse tiltag tyder på en alvorlig knaphed i administrationens midler, som i sidste instans resulterede i tvang. Det har næppe været fornøjeligt at blive tvunget til at arbejde på lazarettet, lige efter at man var sluppet levende derfra.

Der var dog også behandling af folk, der ikke blev anbragt på lazaretterne, og den bestod i, at pestkirurger skulle berette om mistænkelige tilfælde af sygdom i deres distrikter.²³¹ Ifølge sundhedskommissionen skulle pestkirurgerne ”omgaaes deres Patienter med Lemfældighed og Omhyggelighed, undervise de Syges Vaagekoner om Pleien, Diæten og Medicamenternes Brug”²³². De syge skulle desuden hver dag tilses af pestkirurger, og for dette måtte kirurgerne ikke kræve betaling af fattige. Disse pestkirurger har dog nok mere været til hjælp for myndighederne end for de syge, da de også havde til opgave at rapportere om mistænkelige dødsfald i deres distrikter. Disse kirurger havde til opgave at undervise vågekoner, men det var vågekonerne, og ikke pestmestrene selv, der blev sat i isolation sammen med de syge for at søge at lindre deres sygdom.

Man kan karakterisere behandlingen af de pepestyge i København i 1711 som utilstrækkelig, både hvad angår lægelig kunnen, kapacitet og fysiske rammer. Pesthospitalet har nok snarere været et sted, hvor man fik den sidste olie, end et sted, hvor man fik behandling. Det

²²⁹ Kohl 1911; 559

²³⁰ Mansa 1842: 516 og Københavns diplomatarium 1887 Forordning nr. 436

²³¹ Byen blev opdelt i 6 distrikter med hver en amtsmester, der fungerede som pestkirurg

²³² Mansa 1842:512

var også hovedsagelig fattige, der blev indlagt på lazareetterne, da bedre bemidlede havde mulighed for at blive i deres egne hjem.²³³ Vores kilder viser, at befolkningen frygtede at blive indlagt på en af byens lazaretter, og at de pestsyge ofte forsøgte at flygte derfra, hvilket nødvendiggjorde, at militæret måtte opstille bevæbnede vagter ved alle indgange.²³⁴ Lazareetterne har derfor i realiteten snarere været et forsøg på at isolere de syge og yde en hospicelignende funktion, end egentlig behandling.

5.4.4 BORTSKAFFELSE AF LIG

En af sundhedskommissionens vigtigste opgaver var lige fra dens nedsættelse at sørge for, at ligene af dem, der var døde af pesten, blev begravet. Dette omfattede imidlertid meget mere end selve gravlæggelsen af de døde. Før dette var muligt, måtte sundhedskommissionen sørge for, at der blev skaffet kister til de mange lig, og for at der blev ansat ligkvinder til at lægge ligene i kisterne.²³⁵ Desuden måtte sundhedskommissionen tage sig af at få udbedret de dårligt brolagte veje, da de fleste lig blev begravet udenfor voldene, og vejenes ufremkommelighed udgjorde en hindring for, at sundhedskommissionen kunne løse sin opgave. For at kunne leve op til sin pligt om at sørge for ligenes begravelse måtte sundhedskommissionen derfor flere gange i løbet af efteråret ansøge kongen om at få udleveret fasciner til de mudrede vejes udbedring.²³⁶

Det største problem i denne sammenhæng udgjorde dog spørgsmålet om ligbæring. Under normale omstændigheder blev arbejdet med at transportere lig fra hjemmene til kirkegårdene foretaget af byens særlige ligbærerlaug. Opgaven blev imidlertid efter pestens udbrud snart for stor for dette laugs medlemmer, og desuden nægtede disse at opfylde deres forpligtelser, da de på grund af smittefaren blev påbudt at holde sig afsondret fra resten af byens indbyggere.²³⁷ Sundhedskommissionen stod derfor snart med det problem, at der forelå en gevaldig offentlig opgave, som ingen af byens myndigheder imidlertid var villige til at gå ind i løsningen af. I begyndelsen af forløbet lykkedes det derfor kun sundhedskommissionen at gennemføre

²³³ Mansa 1842: 515

²³⁴ Kohl 1911; 580 ff.

²³⁵ Kohl 1911:563-564

²³⁶ Mansa 1842:563

²³⁷ Mansa 1842:539

spredte og utilstrækkelige tiltag med hensyn til ligbæring, således at blandt andre Københavns studenter blev inddraget i arbejdet.²³⁸ Samtidig henvendte sundhedskommissionen sig forgæves til så godt som alle de øvrige civile og militære myndigheder i byen for at opnå deres bistand, men det var først, da konseillet på sundhedskommissionens anmodning greb ind, at der kom en mere omfattende løsning på sagen. Den 3. august modtog såvel admiralitetet som kommandanten en konseilordre om, at matroser og soldater frivilligt måtte tage tjeneste som ligbærere, sådan som sundhedskommissionen længe havde ønsket sig det.²³⁹ Da denne ordning imidlertid stred imod et andet vigtigt hensyn, nemlig at kongen rådede over raske, kampklare soldater, modtog sundhedskommissionen den 28. august en ordre fra kongen, der på kommandantens foranledning forbød brugen af soldater til ligbæring. Herefter gik kongen ind og afgjorde spørgsmålet om ligenes bortskaffelse, idet han forordnede, at man skulle gå over til at benytte ligvogne i stedet for ligbærere. En del af ansvaret for, at dette kunne lade sig gøre, pålagde han udtrykkeligt magistraten og politimesteren, idet de skulle sørge for, at de nødvendige vogne blev fremskaffet.²⁴⁰ Denne kongelige forordning medførte en del modstand i byen, såvel fra magistratens side som hos laugene og blandt Nyboders beboere, og sundhedskommissionen ansøgte derfor kongen om, at beslutningen blev omstødt, således at ligbæring ikke fuldstændigt skulle være forbudt.²⁴¹ Kongen stod imidlertid fast og fornyede sin befaling den 1. oktober, og kort tid derefter ser det da ifølge Mansa også ud til, at alle lig blev udført ved hjælp af vogne. På dette tidspunkt var pesten imidlertid også begyndt at aftage, således at problemet ikke længere var så overvældende. Man kan sige, at kongen på dette område formåede at sætte sig igennem og fandt en løsning, der i store træk løste problemet til alles tilfredshed. Dog var denne løsning længe under vejs, grundet de forskellige parter forskellige målsætning og forhaling af sagsgangen. Her tænkes primært på den interessekonflikt, der opstod mellem militæret og sundhedskommissionen. De to mål var henholdsvis et fungerende militærberedskab og pestbekæmpelsen.

²³⁸ Mansa 1842:539-543

²³⁹ Kohl 1911:562 samt Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 256 og 258

²⁴⁰ Mansa 1842:548-552 samt Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 275

²⁴¹ Mansa 1842:554-555

5.4.5 BEGRAVELSER

Da der under pestudbruddet døde ca. en tredjedel af Københavns befolkning, udgjorde det en stor opgave for sundhedskommissionen at sørge for, at der var gravpladser nok til de mange lig. Derudover måtte kommissionen tage hånd om, at ligene, når de var blevet begravet, ikke medførte en alt for stor smittefare for de heldige, der endnu ikke var blevet angrebet af sygdommen. I forbindelse med de tiltag, som sundhedskommissionen iværksatte med hensyn til begravelserne af de pestdøde, var der to grundlæggende problemer: For det første bestod der på dette område, ligesom på så mange andre, en gevaldig mangel på arbejdskraft. For det andet måtte myndighederne i arbejdet med begravelserne tage hensyn til de mange traditionelle skikke og opfattelser, der gjorde sig gældende på dette område, og det betød, at opgaverne ikke altid kunne løses på den mest praktiske og ressourcebesparende måde.

Under pestudbruddet blev der hurtigt mangel på gravsteder til de mange døde i byen. Selvom byens kirkegårde blev udvidet, var der behov for flere kirkegårde, og allerede i midten af juli indviede man derfor nye kirkegårde udenfor Øster- og Vesterport.²⁴² Også senere blev der dog behov for at få gravet flere ny grave, men på grund af den høje dødelighed opstod der hurtigt mangel på gravere. Sundhedskommissionen ansøgte derfor i første omgang konseillet om tilladelse til at benytte fangerne på Bremerholm til dette arbejde. Da dette blev bevilget, var problemet imidlertid kun løst for en kort stund, for også disse gravere døde, og den 13. august ansøgte sundhedskommissionen derfor konseillet om at få stillet soldater fra garnisonen til rådighed som gravere. De militære myndigheder modsatte sig hårdnakket en sådan ordning, men efter en tids tovtrækkeri blev soldaterne den 21. august endelig sat til at grave, og derefter ser det ud til, at problemet med at skaffe gravere var løst²⁴³

Et andet mangelproblem, som sundhedskommissionen måtte forholde sig til, var imidlertid, at der i løbet af sommeren 1711 opstod mangel på kister i byen. Som en følge heraf besluttede sundhedskommissionen den 4. august at begrave de døde fra lazarettet Wodroffgård uden kister. Dette skabte imidlertid voldsomt røre blandt befolkningen, fordi det på dette tidspunkt

²⁴² Mansa 1842:519

²⁴³ Mansa 1842:555 og 559

var helt uhørt at blive begravet uden kiste, og der blev rettet flere klager til sundhedskommissionen om denne ordning. Sundhedskommissionen ville i første omgang ikke give sig, men i september så kommissionen sig dog alligevel nødsaget til at omstøde sin beslutning. På grund af de manglende ressourcer kunne den imidlertid ikke gøre andet end at sørge for, at der blev sendt en mængde brædder ud til lazarettet, som de ansatte så selv måtte gøre kister af.²⁴⁴ På denne måde forsøgte man med de begrænsede midler, der var til rådighed, at løse kisteproblemet på en måde, der var acceptabel for befolkningen.

Modstanden i befolkningen førte også til, at sundhedskommissionen havde vanskeligheder med at få gennemført det allerede den 3. juli indførte totale forbud mod ceremonier og ligfølger i forbindelse med begravelse af de pestdøde.²⁴⁵ Folk vedblev simpelthen at indbyde en mængde gæster til at følge ligene til graven, og sundhedskommissionen måtte derfor slække på de tidligere udstukne regler: Den indførte således et forbud mod kørsel med de karosser, som ofte benyttedes til ligfølgerne, men åbnede samtidig for, at man kunne ansøge om særlig tilladelse til alligevel at benytte sådanne køretøjer.²⁴⁶ Dermed foretog sundhedskommissionen i realiteten en lempelse af de regler, der som udgangspunkt var blevet udstukket på området. Københavns indbyggere forekommer dog fuldstændigt at have ignoreret sundhedskommissionens anvisninger omkring begravelserne: Man fortsatte ufortrødent brugen af karosser, også uden at søge om tilladelse først. For at sætte magt bag sine ord satte sundhedskommissionen derfor sit vagtkorps til at arrestere de bedemænd, der uden tilladelse kørte med karosser.²⁴⁷ Hvad resultatet heraf blev, nævner vores materiale ikke noget om, men på baggrund af det helhedsindtryk, som materialet giver af situationen i byen, virker det rimeligt at antage, at effekten kun har været ringe.

Et stort problem, som sundhedskommissionen kun i meget ringe grad formåede at løse, opstod, fordi det på denne tid ikke var velset at blive begravet udenfor byen, og mange indbyggere derfor foretrak at blive begravet på kirkegårdene inde i byen, selvom disse allerede var overfyldte. Dette betød, at graverne, der tjente flere penge, jo flere de begravede, placerede

²⁴⁴ Mansa 1842:500

²⁴⁵ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 231 og Mansa 1842:563

²⁴⁶ Mansa 1842:564

²⁴⁷ Mansa 1842:564

op til 4-5 lig i hver grav og ifølge Mansa også åbnede de gamle grave for at få plads til flere lig. Dette har sandsynligvis skabt endnu bedre betingelser for smittefaren og som Mansa også påpeger, var dødeligheden blandt byens gravere meget høj.²⁴⁸ Imidlertid valgte sundhedskommissionen ikke at løse problemet med de overfyldte kirkegårde ved at forbyde begravelser inde i byen, selv om dette formentlig kunne have mindsket stanken fra de mange ringe tildækkede lig. Derimod udsendte kommissionen forordninger om forholdsregler i forbindelse med begravelser.

Et eksempel herpå er forordningen fra den 1. august, hvor sundhedskommissionen blandt andet opfordrer til at smide læsket kalk på gravene og til at sørge for, at kisterne tildækkes med sand.²⁴⁹ Disse anvisninger blev dog øjensynlig ikke efterlevet, for den 1. september udsendtes en ny forordning, der gentog de samme anvisninger. For at sikre sig, at anvisningerne denne gang blev fulgt, rettede sundhedskommissionen i forordningen fra 1. september alvorlige trusler mod graverne: Den 1. oktober ville sundhedskommissionen udnævne nogle betjente til at kontrollere kirkegårdenes tilstand, og hvis de så ikke var i orden, ville graverne blive indespærret på Bremerholm for resten af deres dage.²⁵⁰ Heller ikke dette hjalp imidlertid på situationen. Betjentene blev først udnævnt den 15. oktober, og de kunne først begynde deres arbejde i december, idet det indtil da lykkedes graverne at få udsat besigtigelserne.²⁵¹ Resultatet af disse besigtigelser viste, at graverne efter alt at dømme ikke havde ladet sig forskrække af truslen om Bremerholm. Kirkegårdene var generelt i en elendig forfatning, og på Nicolai Kirkegård var stanken eksempelvis så uudholdelig, at man slet ikke kunne besigtige den.²⁵²

En stor del af vanskelighederne med at få begravet ligene opstod altså, fordi befolkningen ikke kunne acceptere de begravelsesmetoder, som sundhedskommissionen forsøgte at indføre, i og med at disse stred imod traditionelle skikke på dette område. Denne modvilje blev blandt andet et problem i de tilfælde, hvor sundhedskommissionen ikke selv kunne sikre sig, at dens

²⁴⁸ Mansa 1842: 557

²⁴⁹ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246

²⁵⁰ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 281, punkt 9.

²⁵¹ Mansa 1842:557-558

²⁵² Mansa 1842:558

tiltag blev gennemført, og administrationens funktion således var afhængig af, at byens indbyggere efterlevede dens anvisninger. Den risiko, arbejdet indebar, gjorde det også svært at få det gjort; arbejdsstyrken blev udhulet i takt med, at opgaven voksede.

5.4.6 TROSLIVET

Tiltag, der omhandlede den åndelige side af livet, indgik som en naturlig del af de opgaver, som sundhedskommissionen varetog under pesten i 1711. I forordningen om forholdsregler mod pesten, der blev udsendt den 1. august, opfordredes borgerne i byen således til "(...) *fornemmelig [at] tage tilflugt til de aandelige midler (...)*"²⁵³ og føre et gudfrygtigt levned, således at Gud ville holde inde med "(...) *den velfortiente haarde straf (...)*"²⁵⁴. Disse anvisninger omkring forholdet til Gud indtog i forordningen fra den 1. august en særlig plads som det første af i alt 35 punkter og knyttedes desuden nært sammen med en opfordring til lydighed overfor myndighederne. På denne baggrund kan man overveje, om sundhedskommissionen ved straks fra begyndelsen at henvise til, at forholdet til Gud og forholdet til kongen var to sider af samme sag, søgte at øge sin autoritet og dermed chancen for, at anvisningerne i de 34 andre punkter blev fulgt.

Udover således at opfordre borgerne til hver især at leve et gudfrygtigt liv, forordnede sundhedskommissionen i løbet af hele forløbet forskellige større bededage, som præsterne skulle afholde i kirkerne. På denne måde forsøgte man tidligt i forløbet at undgå, at byen blev ramt af pesten, og senere i forløbet skulle bededagene fremme en hurtig afvikling af sygdomsudbruddet. Efter pestens ophør forordnedes endelig en stor takkegudstjeneste.²⁵⁵ Derimod afkortedes de daglige kirkebønner, som præsterne plejede at holde, efter kongens personlige befaling allerede den 29. august, idet man mente, at det var vigtigere, at præsterne stod til rådighed til andre opgaver.²⁵⁶

Den højest prioriterede opgave, præsterne varetog, var at fungere som sjælesørgere for de mange syge og døende mennesker. At de døende fik den nødvendige åndelige bistand blev

²⁵³ Københavns Diplomatarium, forordning nr. 246, punkt 1

²⁵⁴ Københavns Diplomatarium, forordning nr. 246, punkt 1

²⁵⁵ Københavns Diplomatarium, forordning nr. 269, 273, 284 og 353

²⁵⁶ Københavns Diplomatarium, forordning nr. 245

således vægtet så højt af administrationen, at det blev prioriteret højere at have personale til denne opgave end til at fjerne ligene fra byen. Som vi har set ovenfor, udgjorde opgaven med at skaffe ligbærere en nærmest uoverkommelig udfordring for sundhedskommissionen, men da den i begyndelsen af september konstaterede, at ikke blot de 12 studenter, der var blevet ansat til at bære lig, men også mange andre studenter var beskæftigede med dette arbejde, sendte kommissionen en skrivelse til kongen for at få dette stoppet: Kommissionens medlemmer frygtede nemlig, at studenterne ville miste livet ved det farlige arbejde, og at man dermed ville gå glip af en god mulighed for at *”(...) een og anden geistlig Bestilling i denne svage Tid kunde blive suppleret (...)”*²⁵⁷ I og med at præsterne besøgte de syge på lazaretterne og i deres hjem, blev de udsat for en stor smittefare, og korpset af gejstlige svandt derfor konstant ind. Der blev således set med strenghed og forargelse på de præster, der skulle finde på at forlade byen og deres menighed under pesten,²⁵⁸ og myndighederne forsøgte hele tiden at fremme udnævnelsen af nye såkaldte hjælpepræster. Denne sag forekommer at have interesseret kongen i særligt høj grad, for den 22. august sendte han fra Rostock konseillet en befaling om, at der skulle udnævnes flere præster og afholdes en bededag *”(...) med allerførste (...)”*²⁵⁹ Et par uger senere kom der igen en kongelig befaling angående hjælpepræsterne. Denne gang til det teologiske fakultet, der befaledes at slække på eksamenskravene ved at nøjes med en enkelt censor i stedet for de to, der normalt skulle være til stede under eksaminationen af de studerende.²⁶⁰ På denne måde må man have ment, at man kunne få flere præster uddannet og rede til at optage det efterspurgte arbejde.

Kirken havde under pesten en rolle af både stor praktisk og symbolsk betydning. Den åndelige autoritet, den besad, blev øjensynlig brugt mere eller mindre bevidst til at skabe grundlag for sundhedskommissionen og kongens autoritet. Kirken blev også brugt som et praktisk redskab til oplysning om pesten af befolkningen samt afholdelse af ceremonier, der skulle indgyde håb i byens borgere. Men i takt med at krisen eskalerede, sørgede præsterne også for, at døden indtraf under de traditionelle rammer i deres funktion af sjælesørgere og afholdelse af begravelsesceremonier.

²⁵⁷ Mansa 1842:542

²⁵⁸ Hertel 1980:70

²⁵⁹ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 273

²⁶⁰ Mansa 1842:532

5.4.7 SOCIALHJÆLP

Mange mennesker gik en grim skæbne i møde under pesten. Hvis man ikke selv blev smittet af soten, kunne man risikere at miste muligheden for at understøtte sin eksistens, enten fordi ens erhverv var umuligt at udføre, eller fordi de, som havde taget hånd om en, faldt for sygdommen. Således er fortællingerne om pesten i København i 1711 drysset med disse ulykkelige historier og gengivelser af, hvordan omverdenen håndterede dem.

Man kan gennemgående sige, at de indsatser, der blev rettet mod denne gruppe, kan deles i to typer: Den første type tiltag synes at være blevet iværksat ud fra en forestilling om, at denne gruppe menneskers armod var et problem for byen samlet set. Her understregedes det, at tiggere og vagabonders færden indebar en smittefare, og at man dermed var nødt til at kontrollere eller indespærre dem.

Dette ser vi et godt eksempel på, da sundhedskommissionen som tidligere omtalt besluttede sig for at indfange byens fattiglemmer. Deres mål var at indespærre gruppen i Pesthuset og Sjæleboderne, der i forvejen stod næsten tomme, efter at pesten havde udryddet beboerne. Fattiglemmerne modsatte sig, og man anvendte magt for til sidst at kunne isolere dem disse steder. De to lokaliteter har med stor sikkerhed ikke været sunde steder at befinde sig, slet ikke efter at pesten havde gjort sit indtog. Ud fra de fattiges reaktion kan man næsten fornemme, at der her har været tale om en egentlig dødsdom.²⁶¹ Man kan måske dristes til at sige, at byens myndigheder herved behændigt skaffede sig af med et problem under påskud af en "smittefare". Der er nok ingen tvivl om, at de forhold, de fattige førte deres liv under, har givet god basis for udbredelse af pest, men man må med nutidens påståede humanisme også gyse ved den kynisme, hvormed man løste dette problem.

Den anden type tiltag kan vi som moderne mennesker i højere grad forstå og relatere til. Under pesten var der en gruppe borgere, der af den ene eller anden grund ikke var i stand til at brødføde sig selv. Den strenge kontrol af import til byen betød, at levnedsmidler var en

mangelvare, og man må i forlængelse deraf slutte, at de mindre privilegerede borgere nok ikke havde mulighed for at skaffe den føde, deres husholdnings eksistens behøvede. For denne gruppe var der to steder at hente hjælp: Kirken og de kongelige proviantlagre.

Kirken spillede en betydelig rolle på dette punkt. Under gudstjenesterne opfordrede præsterne således menighederne til at give almisser til de nødlidende. Dette skete f.eks. på anmodning fra Københavns biskop Worm, som selv sad i sundhedskommissionen. Kohl gengiver en lang liste af bidrag og bidragsydere og glæder sig over dette ”lyspunkt” i en ellers mørk tid.²⁶²

Kongen rettede i en forordning direkte henvendelse til Worm, og instruerede ham til at indbringe almisser i forbindelse med højmesserne. Kongen befalede ham, at præsterne skulle holde en lidenskabelig prædiken om de fattiges kår i hovedstaden og efter endt ceremoni tilskynde menigheden at lægge et bidrag i de til formålet opstillede bækkener ved kirkernes porte. Kongen tilskyndede ligeledes sådanne bidrag uden for kirkens regi: I en forordning opfordrede han velbjærgede folk i København, på Christianshavn og endeligt i det ganske land til at bidrage til understøttelse af de fattige i byen.²⁶³ I en forordning fra konseillet til magistraten dateret den 22. september 1711, indskærpes det, at de skulle udpege borgere til at opsøge de velhavende borgere i byen for at bede om almisser til de fattige nødlidende syge. Denne forordning kommer åbenbart som en reaktion på, at denne opgave i første omgang var blevet skrinlagt af magistraten.²⁶⁴

Disse almisser blev under pesten undertiden suppleret af uddeling af korn fra de kongelige lagre. Hunger var en reel fare under en sådan epidemi. Allerede den 14. november 1710 gav kongen således magistraten ordre om, at den skulle give borgerne besked om at skaffe deres husholdninger et halvt års proviant i tilfælde af pestens komme.²⁶⁵ Om disse forsyninger nogensinde blev skaffet, melder kilden intet om, men i hvert fald blev man nødt til at uddele korn fra kongens beholdning til de nødlidende borgere i byen under pestens hærgen.²⁶⁶

²⁶¹ Kohl 1911: 579

²⁶² Kohl 1911: 585

²⁶³ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 239, 240

²⁶⁴ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 291

²⁶⁵ Kohl 1911: 549

²⁶⁶ Mansa 1842:567

Måden, hvorpå man behandlede byens nødlidende eksistenser, var som sagt modsætningsfyldt. De professionelle tiggere fik en hård medfart, mens der faktisk blev gjort en indsats for at redde de folk, der var blevet kastet ud i armod under pesten, specielt de fattigste. Den omtalte indespærring af fattiglemmer var resultatet af et samarbejde mellem kommissionen, der påskyndede eliminationen af denne smittekilde, og militæret, der rådede over midler for magtanvendelse og dermed kunne udføre en sådan operation. Understøttelsen af de ulykkelige, der led under pesten, blev iværksat af både sundhedskommissionen og kongen. Begge parter benyttede sig ofte af kirken som instrument for tilvejebringelse af almisser og gaver til de nødlidende, som omtalt i det forrige afsnit.

5.4.8 OPRETHOLDELSE AF LOV OG ORDEN

Pestens hærgen i København var uden tvivl et stort fælles traume for byens indbyggere. Mange fik bortrevet familie, kvarterer lå øde hen og de daglige gøremål ændredes eller stoppede helt. Sygdommens rasen havde ramt alle samfundets klasser, og mange af de afdøde efterlod sig pligter, som byen herefter havde svært ved at få afviklet.²⁶⁷ Blandt disse var opretholdelsen af ro og orden.

Ligesom at pesten havde knust manges håb, så andre en mulighed. Mange huse stod tomme, efter at indbyggerne var blevet taget af pesten, og dette blev åbenbart af nogle betragtet som en mulighed for berigelse. Indbrud i disse huse var velkendt, og ofte gik folk så vidt som til at plyndre de lig, der endnu ikke var blevet afhentet af ligbærerne. Selv personalet på byens lazaretter var berygtede for at stjæle tøjet fra de hjælpeløse pestofre²⁶⁸. Andre prøvede at komme gennem krisen i en salig rus, nogle gange i selskab med andre svirer i et pestdødt hus.²⁶⁹ Alt dette ville under normale omstændigheder formentlig have vagt udbredt harme og straf, men byen befandt sig i en akut krise og hverdagens ro og stabilitet må have virket fjern.

Københavns gader blev patruljeret af det såkaldte vægterkorps. Sundhedskommissionen forsøgte gennem forløbet at opgradere det sædvanlige antal vægtere i byen fra 66 til 88 styk,

²⁶⁷ Kohl 1911: 583

²⁶⁸ Kohl 1911: 580

men nu hvor pesten havde tyndet ud i korpset, måtte man se sig nødsaget til at indkalde erstatninger fra provinsen.²⁷⁰ En del af disse flygtede dog, da de så forholdene indenfor voldene. Sundhedskommissionen oprettede gennem dens vagtmester en vagt bestående af 9 mand og en enkelt kvinde, og senere bidrog militæret med 36 politisoldater til hest. Disse skulle hjælpe vægterne og kommissionens vagt med opretholdelsen af ro og orden. Disse må også have været i brug, da der opstod tumult mellem bevæbnede tjenestemænd på den ene side og borgere og fattiglemmer på den anden i forbindelse med arrestationen og indespærringen af det professionelle tiggerproletariat.²⁷¹

Men det var ikke kun svært at pågribe eventuelle forbrydere, det viste sig også som en svær opgave at få retsforfølgelsen til at fungere under pesten. Man kunne eksempelvis forstille sig, at de i en sag implicerede parter simpelthen kunne gå hen og dø, førend der var faldet dom og straffen var udmålt og eksekveret. For at undgå at justitsen led et alvorligt knæk under epidemien, anmodede sundhedskommissionen kongen om at gøre anstalter for, at forbrydere blev straffet. Kongens svar kom gennem en ordre, der indskærpede de københavnske retter at indstævne og om muligt dømme forbrydere indenfor et døgn. I forlængelse af dette befalede man også, at eventuelle vidner skulle aflægge forklaring hurtigst muligt, for at undgå, at de hensygnede. Hvis den dømte blev straffet på livet, skulle dommen eksekveres indenfor to dage.²⁷²

Selvom man forsøgte at styrke både de håndhævende og dømmende instanser, var der stadig problemer indenfor sundhedskommissionens eget personale. Som før anført blev der ofte klaget over lazarettets personales forbrydelser og løsagtighed. Her reagerede sundhedskommissionen med at sende en tugtemester af sted for at straffe de skyldige med stokkeslag og gabestok. På dette område havde nogle af kommissionens medlemmer en særdeles fast hånd: et medlem insisterede gentagne gange på, at en kvindelig tyv skulle henrettes for sine ugerninger.²⁷³

²⁶⁹ Kohl 1911: 583

²⁷⁰ Hertel 1980: 76 og (3.10.04 øvrigheden søger om 60 vægtere fra provinsen.) (?)(forordning nr. 257 og 311?)

²⁷¹ Kohl 1911: 579, 583 og Hertel 1980: 64, 79

²⁷² Kohl 1911: 581, 853, 854

²⁷³ Kohl 1911: 581

Overordnet kan man sige om dette indsatsområde, at sundhedskommissionen anså det for en absolut nødvendighed at opretholde lov og orden under krisen. Dette mål forsøgte de at opnå ved at øge kontrollen med byens gade og indbyggere. For at magte dette henvendte de sig til kongen, der som sagt prøvede at tilpasse retsforfølgelsen til forholdene, og til militæret, der bidrog med mandskab. Sundhedskommissionen må her siges at have haft succes med deres samarbejde med disse aktører, der, især i det sidste tilfælde, muliggjorde en indsats for at opretholde lov og orden.

5.4.9 RENLIGHED OG RENSELSE AF BYEN

I det følgende afsnit vil vi se på, hvorledes myndighederne søgte at få gennemført forskellige tiltag, der sigtede på at forbedre den hygiejniske tilstand i byen under pestudbruddet. Tidligt i forløbet bestod myndighedernes tiltag på dette område i anbefalinger til indbyggerne om, hvordan de generelt skulle forholde sig under krisen, typisk udtrykt i formuleringer som den følgende, der er fra forordningen af 1. august: ” (...) at eenhver udi sit eget huus beflitter sig paa reenlighed baade i klæder og stuer (...)”²⁷⁴. Der var således blot tale om rådgivning af befolkningen og ikke om en egentlig myndighedsudøvelse fra administrationens side. Dette skyldes formentlig, at sundhedskommissionen, der var den ansvarlige myndighed på dette område, på dette tidspunkt havde rigeligt at gøre med mere presserende ting som blandt andet at få oprettet lazaretter og organiseret bortskaffelsen af lig.

Allerede den 22. september begyndte myndighederne imidlertid at lægge mange kræfter i at få gennemført en gennemgribende renselse af byen for at undgå fornyet smittespredning, efter at pesten havde toppet. Ønsket var at få fejlet den sidste del af epidemien ud af byen, så dagliglivet i København kunne genoptages. Afviklingen af byens rensning var af særlig stor betydning, fordi tiltaget skulle gøres grundigt og rigtigt og endvidere involverede store materielle omkostninger. Måden, hvorpå renselsen skulle foregå, blev derfor fastlagt i løbet af efteråret igennem en lang proces, der involverede mange forskellige myndigheder, og hvor også forslag fra befolkningen blev inddraget og lyttet til. For at finde frem til en løsning på spørgsmålet valgte kongen den 7. november at nedsætte en særlig kommission bestående af medlemmer af magistraten og sundhedskommissionen, der skulle overveje et forslag indgivet

af politimesteren. At foretage en renselse af byen krævede ikke samme akutte behandling som andre sager under pesten, og derfor foregik beslutningsprocessen jævnt og administrativ praksis. Her fornemmes vigtigheden af, at renselsen blev gjort med tilstrækkelig grundighed. Forslaget fra politimesteren gik blandt andet ud på, at alle de afdødes klæder skulle brændes, hvilket var et specifikt ønske fra kongens side. Imidlertid resulterede kommissionens arbejde den 19. november i en anbefaling af, at denne metode ikke blev anvendt. Som kommissionen argumenterede, ville en afbrænding af så mange klæder betyde økonomisk ruin for en stor del af indbyggerne. Kommissionen modsagde således i dette tilfælde kongen direkte. Denne lyttede dog øjensynlig til kommissionsmedlemmernes argumentation, for den 22. december afgav han sin endelige befaling, hvorefter man skulle nøjes med at brænde pjalter og lignende, imens man kunne nøjes med at vaske de bedre klæder.²⁷⁵ Som nævnt i kapitlet om enevælden var modsigelse af kongens beslutninger ikke nødvendigvis et udtryk for ulydighed, men derimod et led i processen til at opnå den bedst mulige beslutning. Således blev politikken i forbindelse med renselsen af byen i vid udstrækning præget af de anmodninger og anbefalinger, der kom fra befolkningen og embedsmændene, samtidigt med, at det var kongen, der tog den endelige afgørelse.

Imidlertid bestod administrationsapparatets opgave i forbindelse med den ønskede renselse af byen ikke blot i at finde frem til en anvendelig metode. Myndighederne måtte også sikre sig, at renselsen foregik på den ønskede måde, og her stødte man på store vanskeligheder med at skaffe den information, der var nødvendig. For at kunne gennemføre rensningen mente man nemlig, at det var nødvendigt at vide, præcis hvilke huse, der var blevet ramt af pesten, og i hvilke huse sygdommen havde været fatal.²⁷⁶ Denne information skulle ifølge en kongelig befaling fra den 22. september skaffes af magistratsmedlemmerne, der på denne måde skulle bistå sundhedskommissionen, som fik det overordnede ansvar for at besørge renselsen. Baggrunden herfor var, at magistratsmedlemmerne den 12. august var blevet sat til som kvarterskommisærer sammen med 2 medlemmer af 32 mænds råd at holde tilsyn med situationen i byens kvarterer. Kongens plan i forbindelse med renselsesprocessen var således at udnytte, at en del af hans embedsmænd allerede besad et indgående kendskab til byen.

²⁷⁴ Københavns Diplomatarium 1887 Forordning nr. 246, punkt 7

²⁷⁵ Mansa 1843:75-78

Problemet var blot, at denne plan hvilede på falske forudsætninger: Den 28. september måtte magistratsmedlemmerne nemlig svare kongen, at de ikke havde opfyldt deres pligter som kvarterskommissærer og derfor ikke kunne levere den fornødne information til sundhedskommissionen. Magistratens medlemmer troede, som de formulerede det, ikke, at det var ” (...) *Kongens Villie, at de selv skulle gaae om og inquirere i de smittede Huse, da man [kunne] faa nok af Stanken ved at gaae omkring i Gaderne og Stræderne (...)*”²⁷⁷. Således strandede kongens plan for rensningen af byen foreløbig, fordi hans embedsmænd i magistraten ikke havde adlydt en tidligere ordre.

For så vidt kunne man mene, at informationsproblemet i forhold til renselsen blot skyldtes, at magistraten var usamarbejdsvillig. Det er da også nærliggende at karakterisere dette organ på denne måde, da både Mansa, Kohl og mange af kilderne i Københavns Diplomatarium levner det indtryk, at magistraten i forbindelse med krisehåndteringen generelt var temmelig træg og modvillig sammenlignet med eksempelvis sundhedskommissionen. Ikke desto mindre forekommer det rimeligt at antage, at den opgave, magistraten var blevet pålagt, i vid udstrækning rent faktisk var uoverkommelig i den situation, som byen befandt sig i. Men det er også karakteristisk ved forvaltningen under pestforløbet, at nødvendigheden af akutte beslutninger medførte en tydeligt top-styret forvaltningsstil. Den plan, som sundhedskommissionen havde forberedt og som blev udstedt i forordningen af 1. august, lader således ikke til at have været realiserbar. Således havde man ifølge magistraten forsøgt at mærke husene, men sedlerne blev revet ned og de påmalede kors slettet igen.²⁷⁸ Som beskrevet af Lind var det et generelt problem for forvaltningen på denne tid at skaffe information, men den særligt vanskelige situation, man befandt sig i under pestudbruddet, bidrog sandsynligvis yderligere til, at mangel på information blev en hindring for administrationsapparatets virke. Når planen for renselse af byen bygger på en forudsætning om, at tidligere ordrer blev udført punktligt, er der ikke taget bestik af den reelle situation. Man kan dog alligevel undre sig over, at kongen på dette tidspunkt var uvidende om, at kontrollen med de pestramte huse ikke var

²⁷⁶ Mansa 1843:73-75

²⁷⁷ Mansa 1843:74

²⁷⁸ Mansa 1843:75

gået efter planen. Her ses den konkrete konsekvens af informationsmangelen, der resulterede i, at planen for renselse af byen måske nok var mulig i princippet, men i praksis var urealistisk.

I det foregående har vi søgt at karakterisere måden, hvorpå myndighederne reagerede på den krise, som pesten udgjorde, ved at give en bred beskrivelse af de forskellige tiltag, som blev iværksat. Herigennem har vi beskæftiget os med en mængde forskellige indsatsområder, men vi har for at sikre det brede overblik ikke kunnet gå nærmere i detaljer omkring de involverede aktører og karakteren af deres deltagelse i krisehåndteringen. En sådan dybere behandling af administrationsapparatets funktion vil vi derimod foretage i det følgende, hvor vi beskæftiger os med en mere afgrænset og dermed overskuelig del af krisehåndteringen, der set i et administrativt lys forekommer særligt interessant.

5.5 SUNDHEDSKOMMISSIONEN OG MILITÆRET I AUGUST 1711

I det ovenstående har vi søgt at give et indblik i administrationens krisehåndtering ved at fokusere på de forskellige typer af tiltag, som myndighederne med større eller mindre held forsøgte at gennemføre. Imidlertid kan vi på den baggrund se, at myndighedernes aktiviteter på de forskellige områder i flere tilfælde greb ind i hinanden. Vi kan se, at en stor del af forsøgene på at få bortskaffet lig, indrettet lazaretpladser og gravet grave til de døde foregik som en samlet proces, hvor sundhedskommissionen i løbet af august 1711 forsøgte at inddrage militære ressourcer i håndteringen af pestens store udfordringer. Da vi samtidig mener, at de processer, der fandt sted i denne sammenhæng, udgør en særligt interessant del af krisehåndteringen, vil vi i det følgende kort skitsere denne proces som et samlet forløb for derefter at beskæftige os mere indgående med, hvordan administrationsapparatet fungerede i denne konkrete forbindelse.

Inddragelsen af militæret i håndteringen af problemerne omkring pesten begyndte allerede i juli 1711. Da problemerne omkring lazaretpladser og ligbæring i begyndelsen af august tårnede sig op for sundhedskommissionen, søgte denne imidlertid at opnå en langt mere omfattende benyttelse af de militære ressourcer end hidtil. Således befalede konseillet på baggrund af en ansøgning fra sundhedskommissionen den 3. og 5. august, at soldater måtte

lade sig ansætte som ligbærere, og at krigshospitalet Ladegården skulle indrettes som pestlazaret.²⁷⁹ Efter 10 dage blev der stillet yderligere krav til militæret, idet konseillet befalede Kommandant Cormaillon, at han skulle stille soldater til gravning af grøfter til de mange lig.²⁸⁰

Disse krav mødte stor modstand fra de militære myndigheder: Cormaillon og vicekommandanten Franck protesterede til kongen over, at de skulle rydde Ladegården, og den 10. august forordnede kongen derfor igennem konseillet, at en del af Ladegården stadig skulle bruges som krigshospital og en anden del til pestlazaret.²⁸¹ Derefter kontaktede Cormaillon dog for anden gang kongen og fik herefter udvirket en befaling, som sundhedskommissionen modtog den 28. august: Nu blev det beordret, at Ladegården overhovedet ikke måtte bruges til pestsyge,²⁸² og at soldater ikke længere måtte fungere som ligbærere.²⁸³ I samme periode undlod Cormaillon i første omgang at adlyde konseilsbeslutningen om, at garnisonens soldater skulle arbejde som gravere, således at konseillet den 21. august måtte sende ham en fornyet befaling om dette. Derefter deltog soldaterne øjensynlig i gravearbejdet.

Sundhedskommissionen reagerede på den kongelige befaling angående Ladegården og ligbæringen, som Cormaillon havde udvirket, ved den 29. august at sende kongen et brev, hvori den argumenterede imod kongens beslutning. Resultatet heraf blev, at kongen accepterede, at Ladegården benyttedes som pestlazaret, men at han med hensyn til bortskaffelsen af ligene forordnede en helt ny løsning, nemlig brug af ligvogne. Spørgsmålet om, hvorledes militære ressourcer skulle inddrages i de centrale dele af krisehåndteringen, som gravearbejde, bortskaffelse af lig og indretning af lazaretpladser udgjorde, var således

²⁷⁹ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 258 og 259.

²⁸⁰ Københavns Diplomatarium 1887, forordning nr. 264

²⁸¹ Kohl 1911:570. Dette er imidlertid Kohls udlægning af hændelsesforløbet, som vi mener at kunne stille spørgsmålstejn ved: Af det senere forløb kan vi se, at det tog 6 dage, fra kongen sendte en befaling fra Rostock (22.8.1711), til den nåede frem til København (28.8.1711). Man må derfor efter vores mening stille sig spørgende overfor, hvorvidt det fra den 5. til den 10. august ville kunne nås, at Cormaillon og Franck sendte et brev til kongen, hvorefter denne reagerede og sendte besked tilbage til konseillet om at omstøde beslutningen. Hvad der står klart på baggrund af de forordninger, der er medtaget i Københavns Diplomatarium er blot, at konseillet d. 10. august anordnede opdelingen af Ladegården på baggrund af en klage fra Franck og Cormaillon. Et alternativ til Kohls udlægning kunne derfor være, at Franck og Cormaillon ikke klagede til kongen, men blot til konseillet.

²⁸² Denne oplysning forekommer dog at være lidt usikker. Mansa fortæller nemlig ikke mere, end at kongens ordre om, at soldaterne ikke måtte bære lig ” (...) tillige (...) *contramanderede Ladegaardens Benyttelse til Pesthuus.*” (Mansa 1842:549).

²⁸³ Mansa 1842:549

først afklaret i slutningen af august, efter op til omkring 25 dages tovtrækkeri mellem de forskellige myndigheder.

Administrationsapparatet som helhed stod i det ovenfor beskrevne forløb i et gevaldigt dilemma: Krisen i København var så alvorlig, at den civile administration ikke selv var i stand til at håndtere de problemer, som hobede sig op indenfor voldene. Der bestod derfor en vanskelig opgave i at beslutte, om militære hensyn skulle tilsidesættes til fordel for pestbekæmpelsen. Nok havde det høj prioritet at tage hånd om den kritiske situation i byen, men samtidig var det også af vital betydning for staten, at militæret var funktionsdygtigt. Samtidig med at kongens residensstad var ramt af en epidemi, var man nemlig også i krig med den svenske arvefjende, der tidligere havde vist sig at kunne true byen.²⁸⁴ For så vidt stod man ikke kun med én krise, der skulle håndteres, men med to.

For statsmagten set i fugleperspektiv var der altså tale om et dilemma, hvor der i forhold til de forskellige interesser skulle foretages en prioritering, fordi ressourcerne var begrænsede. Imidlertid repræsenteredes statsmagtens forskellige interesser af to forskellige myndigheder, nemlig sundhedskommissionen og de militære myndigheder, og disse var hver især mest interesseret i at varetage de opgaver, de selv var ansvarlige for. De militære myndigheders opgave var således at holde styrkerne kampklare, og det var det rationale, de handlede efter. Deres protester imod at blive inddraget i pesthåndteringen i de tilfælde, der er tale om her, hang således sammen med, at man dermed løb en risiko i forhold til soldaternes sundhed. Så længe soldaterne ikke kom i kontakt med lig og dermed ikke risikerede at blive smittet, havde kommandant Cormaillon derimod ikke noget imod, at de blev anvendt som gravere.²⁸⁵

Den civile og militære administration var to institutioner i staten, som rummede forskellige forvaltningskulturer, faglighed og ansvarsområder. De myndigheder, der var involveret i det ovenfor beskrevne problem, handlede derfor ud fra forskellige rationaler, og det er således forståeligt, at disse havde forskellige syn på, hvilke opgaver der burde prioriteres højest. Som behandlet i beskrivelsen af enevældens administrationsapparat bestod der gennem hele den tidlige enevælde et klart skel gennem administrationen i en militær og en civil del. Den militære del af administrationen havde sin egen forvaltningsprocedure, rangorden og

²⁸⁴ Jespersen 1989:145-148

²⁸⁵ Mansa 1842:558

naturligvis arbejdsområde og kan derfor betragtes som en lukket institution, hvis administrative praksis var uberørt af den øvrige civile administration. Lind fremhæver i samme ombæring, at der løbende opstod konflikter mellem den civile administration og enten admiralitetskollegiet eller krigskollegiet.²⁸⁶ Set i dette lys har det forløb, vi beskæftiger os med her, således næppe været et enkeltstående tilfælde.

Det prioriteringsproblem, man stod med i det ovenfor beskrevne forløb, kunne altså ikke løses af sundhedskommissionen og militærmyndighederne alene, da disse to institutioner hver især repræsenterede specifikke interesser. Da sundhedskommissionen i juli havde henvendt sig direkte til generalkrigskommissariatet for at bede om hjælp, havde denne institution således først to gange ignoreret henvendelserne og derefter blot pure afvist at gå ind i pestbekæmpelsen.²⁸⁷ For at løse spørgsmålet måtte der således en mere overordnet myndighed på banen, og det var i den givne situation konseillet. Da kongen var bortrejst under pestforløbet, var det nemlig naturligt, at konseillet som det højest placerede organ i administrationen fungerede som dennes stedfortræder. Konseillet havde således under pesten officielt forrang for både de civile og de militære instanser. At konseillet vikarierede for kongen, ser imidlertid ud til at have vanskeliggjort administrationens funktion i det forløb, der er tale om her, for efter alt at dømme besad dette organ ikke den nødvendige autoritet til, at dets beslutninger uden videre blev gennemført.

Cormailon tilsidesatte således konseillets beslutninger og overdragne myndighed dels ved at gå direkte til kongen og få udvirket en kontraordre om ligbæringen og Ladegården, dels ved simpelthen at ignorere konseillets beslutning om, at soldaterne skulle bruges som gravere. Heroverfor kunne de to medlemmer af konseillet, der på dette tidspunkt befandt sig i København, Ahlefeldt og Sehestedt, ikke gøre meget andet end offentligt at gøre Cormailon ansvarlig for de følger, der måtte opstå, og udsende en fornyet befaling.²⁸⁸ Herefter adlød Cormailon, men det forekommer tydeligt, at han ikke havde megen respekt for konseillet, der jo heller ikke besad mange muligheder for at benytte tvang overfor militæret.

²⁸⁶ Lind 2000:213

²⁸⁷ Kohl 1911:561

²⁸⁸ Mansa 1842:559

Militærets modvilje mod at anerkende konseillet som en autoritet hang formentlig sammen med, at konseillet under normale omstændigheder ikke behandlede militære sager. Som nævnt i beskrivelsen af administrationsapparatet blev militære sager af underordnet karakter oftest behandlet forholdsvis langt nede i administrationsapparatet, imens de vigtige sager besluttedes i kongens kabinet – det vil sige over konseillet. I administrationen under Frederik IV fungerede konseillet altså i praksis hovedsageligt som et civilt organ. Man kan derfor forestille sig, at Cormaillon ikke mente, at konseillet var kompetent nok til at tage beslutninger som angik landets sikkerhed. Når han gik til kongen og bad om hans afgørelse i spørgsmålene omkring inddragelsen af de militære ressourcer, kan det derfor ses som et udtryk for den mening, at kun kongen kunne tage beslutninger, som spændte over begge administrationens grene. På baggrund af vores beskrivelse af administrationssystemet under den tidlige enevælde forekommer det sandsynligt, at Cormaillon mente at opfylde sin embedspligt om at arbejde til kongens bedste ved at tilsidesætte konseillets befalinger. At Cormaillon i sidste ende adlød, kunne dog tyde på, at han trods alt havde respekt for de formelle kommandoveje og for, at han ved at trodse kongens stedfortræder, konseillet, nærmest trodsede kongen selv.

Cormaillon mente altså formodentlig, at han ved at protestere mod konseillets beslutninger tjente kongens bedste. Hvorvidt dette rent faktisk blev tilfældet, er det vel nærmest umuligt at vurdere. Måske hindredes en mængde soldater i at blive smittet som en følge af den lange administrative proces, men for pestbekæmpelsen i byen kom dette sandsynligvis til at betyde, at smitten fik bedre kår, i og med at foranstaltningerne imod den stod i stampe. Samtidig kom også militærets folk indirekte til at blive udsat for en øget smittefare: Som en følge af de mere saglige stridigheder mellem sundhedskommissionen og de militære myndigheder opstod nemlig en mængde 'drillerier' af til dels ret alvorlig karakter imellem de to myndigheder: Sundhedskommissionen undlod således flere gange at sørge for, at de afdøde fra garnisonen blev bragt væk, med den begrundelse, at den ikke kunne tage sig af soldaterne, når den ikke havde fået overdraget Ladegården.²⁸⁹ Ligeledes benyttede sundhedskommissionen muligheden for at genere de militære myndigheder, da Ladegården senere på året igen skulle overdrages til disse, der havde hårdt brug for plads til syge soldater. I denne forbindelse nægtede sundhedskommissionen, på trods af at der forelå en ordre fra konseillet, at overdrage

lazarettet, før kongen personligt havde beordret det – en helt klar hævnakt, som kom til at betyde, at soldaterne måtte vente i yderligere 5 dage på at blive indlagt.²⁹⁰ Militæret gjorde dog ved forskellige lejligheder også deres for at stikke en kæp i hjulet på sundhedskommissionens arbejde, eksempelvis da militærfolk i oktober overfaldt, pryglede og arresterede en af kommissionens patruljer.²⁹¹

Således virker det, som om administrationens funktion i dette tilfælde var temmelig uhensigtsmæssig. At det to involverede myndigheder repræsenterede hver deres ansvarsområde, således at deres forskellige hensyn kolliderede, var formentlig ikke i sig selv problematisk. Derimod virker det, som om det blev et problem i det øjeblik, hvor den ene part ikke anerkendte den øverste myndighed i København og forhaling derfor kom til at sinke pestbekæmpelsen. Kongens fravær fremstår derfor som en faktor, der i høj grad vanskeliggjorde sagsbehandlingen, og det er derfor nærliggende at slutte, at kongen på dette tidspunkt spillede en helt central rolle i administrationen, sådan som det var enevældens ambition. Det administrative forløb, vi har beskæftiget os med her, synes imidlertid at vise, at det ikke var optimalt for administrationen, at kongen stod på det øverste trin på magtens trappe, når der var tale om en krisesituation, hvor kongen ikke selv var tilstede.

5.6 KARAKTERISTISKE TRÆK VED KRISEHÅNDBTERINGEN

I forhold til myndighedernes håndtering af den krise, som pesten forårsagede, har vi kunnet se visse karakteristika i forbindelse med vores behandling af de tiltag, administrationsapparatet søgte at iværksætte. Disse karakteristiske træk knytter sig ikke specielt til bestemte tiltagsområder eller til særlige forløb under myndighedernes indsats, men forekommer os derimod at have været kendetegnende for administrationens krisehåndtering i et mere overordnet perspektiv. På den baggrund vil vi i det følgende nærmere behandle tre træk ved krisehåndteringen, som vi mener var særligt karakteristiske, for på den måde at komme en konklusion med hensyn til administrationsapparatets funktion under krisehåndteringen nærmere. For det første vil vi diskutere baggrunden for de implementeringsproblemer, der

²⁸⁹ Kohl 1911:571

²⁹⁰ Mansa 1843:94

synes at have gjort sig gældende i forbindelse med mange af de tiltag, myndighederne ønskede at gennemføre under krisen. Dernæst vil vi komme nærmere ind på sundhedskommissionens arbejde under pestudbruddet, idet dette organ forekommer os at have udgjort et særligt fleksibelt led i den administrative krisehåndtering. Endelig vil vi overveje, hvad der kan have været baggrunden for de mange konflikter mellem forskellige institutioner, som vi hidtil er stødt på i vores arbejde med administrationsapparatets reaktion på pesten.

5.6.1 IMPLEMENTERINGSPROBLEMER

I forbindelse med vores hidtidige arbejde med myndighedernes krisehåndtering har vi kunnet se, at mange tiltag, som især det koordinerende organ, sundhedskommissionen, ønskede gennemført, aldrig blev ført ud i livet eller kun blev mangelfuldt gennemført. Overordnet set synes disse implementeringsproblemer at have haft to forskellige årsager: For det første manglede der i mange tilfælde de fornødne ressourcer til at gennemføre tiltagene, og for det andet ser det ud til, at de mennesker, der blev inddraget i arbejdet med håndteringen af pesten, ofte undlod at efterleve anvisninger fra sundhedskommissionen eller andre myndigheder.

Problemet omkring manglende ressourcer viste sig først og fremmest i forhold til, at det ikke lykkedes sundhedskommissionen at skaffe arbejdskraft nok til de mange opgaver, den skulle løse. Dette problem synes at have været forårsaget af krisens særlige karakter, idet der samtidig med, at opgavernes omfang tog til på grund af de mange syge og døde, blev færre og færre mennesker, der kunne påtage sig arbejdet: Der opstod så at sige en ond cirkel, idet en eksplosion i antallet af døde gik hånd i hånd med en udhuling af den arbejdskraft, der var til rådighed til blandt andet bortskaffelse og begravelse af lig. Bedre blev situationen ikke af, at meget af det arbejde, sundhedskommissionen ønskede udført, havde en særligt farlig karakter, således at dødeligheden blandt dens ansatte sandsynligvis var højere end blandt andre grupper i byen. Dette har formodentlig betydet, at behovet for at rekruttere ny arbejdskraft var særligt højt, samtidig med at mange formentlig ikke turde lade sig ansætte af frygt for at blive smittet. Alt i alt stod sundhedskommissionen altså på dette punkt i en temmelig håbløs situation, således at den blev nødt til at søge arbejdskraft blandt de indsatte fanger på Bremerholm og blandt militærets folk. Dette førte som tidligere set til en del gnidninger mellem kommissionen og de dele af samfundet, den så sig nødsaget til at trække på.

²⁹¹ Kohl 1911:571

En del af de implementeringsproblemer, myndighederne havde under pestudbruddet, synes altså at have været forårsaget af krisens særlige karakter: Samtidig med, at der var et særligt stort behov for arbejdskraft, var denne vanskeligere end normalt at rekruttere. Derudover synes der imidlertid også at have gjort sig nogle implementeringsproblemer gældende i krisehåndteringsarbejdet, hvis årsag ikke var specielt knyttet til denne krise, men til mere generelle ressourceproblemer: Selvom kongen den 22. juni 1711 havde befalet, at der skulle bevilges lige så mange finansielle midler til sundhedsvæsenet, som der var behov for,²⁹² måtte sundhedskommissionen således i dens arbejde tage hensyn til materielle begrænsninger og til københavnernes økonomiske forhold. Således underordnede sundhedskommissionens tiltag sig i flere tilfælde økonomiske hensyn på bekostning af pestbekæmpelsen. Eksempelvis besluttedes det, at man ikke måtte kassere alt det tøj, de pestdøde havde efterladt sig, sådan som det først blev beordret, men i stedet skulle sortere pjalterne fra, således at resten kunne genbruges. Set i lyset af det kendskab til pesten som sygdom, som kommissionen igennem deres forordninger udviste, er der ingen tvivl om, at de må have vidst, at denne disposition indebar en risiko.²⁹³ Ikke desto mindre blev hensynet til borgernes og statens økonomi her vægtet højere end pestbekæmpelsen: Man undlod at gennemføre et ønsket tiltag på baggrund af overvejelser omkring dets omkostninger. Et andet eksempel på, at materielle forhold satte begrænsninger for myndighedernes arbejde var, at man på grund af mangel på blandt andet brædder måtte opgive at skaffe kister til alle de døde, selvom dette havde været administratorernes ambition.

Implementeringsproblemer af denne type har selvfølgelig haft en del af deres årsag i, at man stod overfor meget omfattende opgaver, der krævede særligt store materielle ressourcer. Ikke desto mindre forekommer de dog i deres kerne, i modsætning til de problemer, der opstod på grund af den høje dødelighed og deraf følgende mangel på arbejdskraft, at have haft årsager, der ikke var særligt knyttet til den kritiske situation, men mere til begrænsninger i samtiden generelt. Ifølge Lind var en af de vigtigste grunde til, at staten under den tidligere enevælde blev begrænset i dens virke således, at samfundet manglede blandt andet tid og penge til, at de

²⁹² Mansa 1842: 487

²⁹³ Mansa 1843: 75 og Kohl 1911: 575 samt Københavns Diplomatarium forordning nr. 246

ønskede planer kunne gennemføres.²⁹⁴ For så vidt synes en del af de vanskeligheder omkring implementering, der gjorde sig gældende for administrationsapparatets håndtering af krisen, ikke at være opstået særligt på grund af denne krisens karakter, men på grund af mere generelle ressourcemæssige begrænsninger.

Som nævnt ovenfor opstod der også implementeringsproblemer, der ikke skyldtes mangel på ressourcer i form af manglende materiel eller arbejdskraft, men derimod, at de folk, der skulle gennemføre tiltagene, ikke fulgte de anvisninger, de fik. En del af sundhedskommissionens tiltag strandede således på grund af manglende vilje til implementering hos ansatte, hvis ansvarsområde den givne opgave faldt indenfor. Dette kunne blandt andet skyldes, at de involverede havde et økonomisk incitament til ikke at efterleve de regler, der blev udstukket af myndighederne. Hvis vi eksempelvis retter blikket mod de gravere, der var ansat på byens kirkegårde, tyder alt således på, at de simpelthen har forsøgt at udnytte situationen til deres eget bedste. Disse gravere havde en betalingsordning, hvor de blev betalt pr. lig, hvilket fik dem til at begrave så mange som muligt på deres kirkegård, på trods af at sundhedskommissionen forsøgte at forhindre det. For så vidt synes der altså at have været problemer i den måde, arbejdet under pesten finansielt set blev organiseret. Hvis graverne havde været aflønnet på en anden måde, havde det måske været lettere for sundhedskommissionen at få skabt ordentlige forhold på kirkegårdene.

En del af krisehåndteringen, hvor der synes at have været særligt store problemer, fordi udstukne ordrer ikke blev udført, synes at have været i de tilfælde, hvor magistraten var – eller rettere sagt skulle have været - involveret. Eksempelvis modsatte magistratsmedlemmerne sig en ordre om at foretage husundersøgelser sammen med de 32 mænd. Ligeledes undlod de at efterleve en kongelig ordre om at udnævne fire borgere, der skulle samle almisser ind til de fattige. Hvad husundersøgelserne angår, er det muligt, at magistratsmedlemmerne undlod at adlyde på grund af den smittefare, de derved ville blive udsat for. Man kunne imidlertid også forestille sig en anden grund: Måske var holdningen blandt magistratens medlemmer, der var byens bedste borgere, at dette arbejde lå under deres værdighed. Arbejdet ville have indebåret, at de skulle færdes i de mest forarmede dele af København, og ville måske have passet bedre

²⁹⁴ Lind 2000:215

til folk, der var vant til at færdes i sådanne kvarterer. En sådan forklaring slår imidlertid ikke til i tilfældet med påbudet om at udnævne borgere til at samle ind til de fattige. Her får man snarere indtryk af, at magistratsmedlemmerne, alt efter hvordan man ser det, simpelthen ikke har gidet at efterleve ordren eller på grund af pesten har været travlt optaget med andre opgaver, der eventuelt forekom dem at være vigtigere.

Som nævnt i vores gennemgang af de forskellige tiltag, som myndighederne iværksatte, var der ikke blot implementeringsproblemer, når opgaverne skulle udføres af bestemte underordnede myndigheder eller grupper af ansatte, men også fordi myndighederne var afhængige af, at byens indbyggere adlød deres ordrer og i nogle tilfælde deltog aktivt i varetagelsen af opgaverne. I denne sammenhæng synes der at have været problemer med at få gennemført de ønskede tiltag af den grund, at kravene til indbyggerne komplicerede det daglige liv i en sådan grad, at befolkningen simpelthen tilsidesatte dem. Der lader til at have været tale om en omgåelse af regler og forordninger af ren og skær nødvendighed eller ”praktiske” hensyn. I denne sammenhæng synes magistraten at have gjort sig til fortaler for befolkningen overfor sundhedskommissionen, eksempelvis da den afviste dennes forslag om at mærke alle huse, der havde været ramt af pesten, ” *da saa næsten hele Staden maatte mærkes, og Indbyggerne hindres fra at hente deres Fornødenheder hos Bryggere, Bagere, Slagtere, Viinhandlere o.s.v.*”²⁹⁵

Udover af praktiske hensyn modsatte befolkningen sig i flere tilfælde myndighedernes tiltag, fordi disse stred imod religiøs og traditionel praksis på denne tid. Dette skete især i forbindelse med begravellesforordningerne, hvor behovet for hurtig og sikker bortskaffelse af de døde førte til, at ligtog blev forbudt og afdøde i nogle tilfælde blev begravet uden kiste. Som vi har set, var befolkningens protester i denne sammenhæng særdeles kraftige: Mange indbyggere holdt fast i de traditionelle begravellesmetoder på trods af forbudene, og presset omkring de manglende kister fik til sidst sundhedskommissionen til i det mindste at skaffe brædder til de døde. Således synes befolkningens modvilje mod eller tilsidesættelse af tiltagene at have udgjort en betragtelig hindring for, at sundhedsmyndighederne kunne håndtere krisen sådan, som de fandt for bedst. Skal man tro Lind, var der i befolkningen under den tidlige enevælde

ikke nogen generel modvilje mod, at staten regulerede flere og flere forhold i hverdagen – tværtimod ønskede de fleste mere statslig indblanding.²⁹⁶ På den baggrund forekommer det mest nærliggende at forklare den folkelige modstand, som myndighederne oplevede under pesten, med, at de krav, der blev stillet, overskred grænsen for, hvad de var muligt og acceptabelt for indbyggerne.

5.6.2 FLEKSIBILITET I ADMINISTRATIONEN

I og med at pestudbruddet stillede helt nye udfordringer til administrationsapparatet, var der i håndteringen af krisen brug for en høj grad af fleksibilitet i forvaltningen. På baggrund af vores hidtidige beskæftigelse med krisehåndteringen forekommer det os, at især sundhedskommissionen udfyldte denne funktion. Selve nedsættelsen af sundhedskommissionen kan således ses som et udtryk for fleksibilitet, idet administrationsapparatet herved udvidedes, således at det kunne tage hånd om den nye situation.

Imidlertid var ikke blot nedsættelsen af sundhedskommissionen et eksempel på fleksibilitet i forvaltningen. Også denne kommissions funktion var i høj grad præget af fleksible elementer. Således har vi i flere sammenhænge set, at sundhedskommissionen i dens arbejde evnede at finde alternative og kreative løsninger, når der af forskellige årsager var behov for en justering af dens håndtering af opgaverne. Eksempelvis udsendte sundhedskommissionen allerede samtidig med, at den angav, hvorledes man bedst skulle isolere de syge, forslag til alternative isolationsmetoder, idet den forudså, at der kunne være behov for sådanne nødløsninger. Således evnede sundhedskommissionen at undgå at låse sig fast på bestemte løsninger af problemerne, men derimod overveje flere måder, hvorpå opgaverne kunne varetages.

Denne evne viste sig yderst hensigtsmæssig i de mange tilfælde, hvor der først var blevet fundet en løsning på problemerne, hvorefter denne viste sig enten ikke at være tilstrækkelig i det lange løb eller at være umulig at gennemføre. Embedsmændene i sundhedskommissionen udviste i disse sammenhænge en forbløffende evne til at skabe kreative løsninger på ellers helt

²⁹⁵ Mansa 1843:75

²⁹⁶ Lind 2000:215

uoverskuelige problemer, eksempelvis da man ikke kunne skaffe kister til de døde på lazareterne og derfor endte med blot at sørge for, at der blev sendt brædder ud, som de ansatte ved lazareterne så selv måtte tømre sammen. Den omstændighed ved krisen, som stillede nogle af de største udfordringer til sundhedskommissionens manøvredygtighed, var som set tidligere det hurtige tab af personale. Mange gange viste sundhedskommissionen tegn på overblik ved finde måder, hvorpå arbejdskraften kunne skaffes til at udføre de nødvendige arbejdsopgaver. Ét tiltag til at skaffe arbejdskraft var således at tvinge de kurerede patienter, som ikke ville betale for behandlingen, til at arbejde på pestlazareterne,²⁹⁷ et andet at lade de teologistuderende bestå eksamen hurtigere for at imødekomme behovet for præster.²⁹⁸ Således formåede sundhedskommissionen at opfinde lappeløsninger på det svindende personale ved at have blik for, hvor der kunne fremdrives menneskelige ressourcer.

Baggrunden for, at sundhedskommissionen formåede at skabe disse improviserede tiltag, synes blandt andet at have ligget i selve kommissionens brede sammensætning. I og med at medlemmerne samlet set rådede over en meget vidtrækkende viden og repræsenterede mange forskellige dele af administrationsapparatet, opstod der mulighed for en fleksibel forvaltning, idet kommissionen rådede over en bred vifte af tangenter, som den kunne spille på, når der skulle udvikles nye idéer til håndteringen af problemerne. Den vidensakkumulering, som fandtes i sundhedskommissionen, kan således betragtes som en tænketank, der var gearret til at håndtere utraditionelle problemstillinger. Den brede sammensætning af sundhedskommissionen synes eksempelvis at have været succesfuld i tilfældet med de studenter, der blev ansat til at bære lig. Her var det biskop og teologiprofessor Worm, der fremkom med idéen og formidlede kommissionens kontakt med studenterne.²⁹⁹ Sundhedskommissionen fungerede imidlertid ikke kun i kraft af sin sammensætning som tænketank, men også for så vidt som den inddrog forslag fra befolkningen i sine overvejelser omkring håndteringen af pesten. Dette synes imidlertid primært at have været tilfældet med de mindre presserende opgaver som eksempelvis rensningen af byen, hvor der i højere grad end ellers under pesten var tid til at lytte til indbyggernes ønsker og indarbejde dem i håndteringen af opgaverne.

²⁹⁷ Mansa 1842:516

²⁹⁸ Mansa 1842:532

Endelig synes sundhedskommissionen at have udgjort et fleksibelt led i den administrative krisehåndtering, idet dette organ, selvom dets ansvarsområde oprindeligt blev defineret indenfor sundhedsvæsenet, efterhånden kom til at træde ind over andre ressortområder. Dette var nødvendigt, fordi løsningen af de opgaver, som sundhedskommissionen skulle varetage, krævede, at også andre offentlige opgaver blev løst. Eksempelvis kunne ligene og de syge ikke bringes ud af byen, med mindre vejene var farbare. Sundhedskommissionen påtog sig i denne forbindelse at fremskaffe materiale til at udbedre vejene, og for en stund agerede kommissionen således indenfor et ressortområde, som den oprindeligt ikke var tiltænkt. At denne opgave under krisen kom til at ligge hos sundhedskommissionen, skyldes formentlig, at det normale forvaltningsapparat, herunder vejvæsenet, var sat delvis ud af funktion som en følge af krisetilstanden. I og med at sundhedskommissionen var så involveret i krisehåndteringen, som det var tilfældet, var det dette organ, der havde overblikket til at se, hvilke opgaver, der skulle løses – også når disse opgaver kun perifert havde med pestbekæmpelsen at gøre. For så vidt var det en grundlæggende præmis for sundhedskommissionen at den skulle være yderst fleksibel, fordi kun den havde overblik over pestens problemer og vidste, hvilke tiltag som var nødvendige. Sundhedskommissionen var altså nødt til at være aktiv indenfor andre områder end det, den oprindeligt var tiltænkt, fordi dette var nødvendigt for løsningen af opgaverne omkring begravelse og pleje af de syge. Derudover benyttede kongen imidlertid også sundhedskommissionen til at udvikle en plan for, hvorledes byen kunne afspærres, da det viste sig, at garnisonen ikke løste denne opgave tilfredsstillende. For så vidt fungerede sundhedskommissionen altså som en slags forvaltningsmæssig joker, der kunne sættes ind i arbejdet med mange forskellige opgaver, når der var behov for det.

5.6.3 INSTITUTIONELLE KONFLIKTER

Som beskrevet i kapitel 2 bestod administrationsapparatet under den tidlige enevælde af såvel permanente som midlertidige organer. I løbet af det hidtidige arbejde med den forvaltningsmæssige håndtering af pestudbruddet har vi imidlertid fået indtryk af, at administrationens indsats i dette forløb i mere end almindelig grad var præget af et ad hoc –

²⁹⁹ Mansa 1842:539

element. Dette hænger naturligvis som ovenfor pointeret sammen med, at der var tale om en usædvanlig situation, hvor man havde brug for et særligt nedsat organ, sundhedskommissionen, der kunne varetage de pludseligt opståede opgaver, som ikke hørte under nogen af de permanente institutioner. For så vidt forekommer sundhedskommissionens nedsættelse at være i tråd med den almindeligt udbredte administrative praksis i denne periode.

Imidlertid virker det, som om sundhedskommissionen under pestudbruddet kom til at spille en mere omfattende rolle, end det normalt var tilfældet med kommissionerne under den tidlige enevælde. Lind giver således i sin fremstilling indtryk af, at brugen af kommissioner under normale omstændigheder foregik parallelt med de permanente organers arbejde, således at disse to dele af administrationsapparatet ikke greb ind i hinandens virke. Under pestudbruddet ser det derimod ud, som om sundhedskommissionens arbejdsområde var så omfattende og bredt defineret, at dette administrative organ på den ene eller anden måde blev blandet ind i så at sige alle de administrative sfærer i byen. Dermed stod man under pestudbruddet i den situation, at en midlertidig del af forvaltningen, sundhedskommissionen, skulle agere på en arena, hvor der allerede befandt sig adskillige andre, permanente aktører.

Også højere oppe i forvaltningen havde situationen et klart ad hoc – præg. Konseillet, der ganske vist var en permanent institution i administrationsapparatet, sad nemlig med et større ansvar end under normale omstændigheder, idet kongen var bortrejst og havde ladet konseilsmedlemmerne fungere som sine stedfortrædere. Dette betød, at det øverste led i det administrative hierarki ikke besad den samme autoritet som til daglig.

Således kan man forstå den forvaltningsmæssige håndtering af pesten som præget af, at der i forhold til tidligere befandt sig et par nye spillere på banen, nemlig konseillet og sundhedskommissionen, der hver især var placeret på vigtige poster. Dette forhold kan efter vores mening have været medvirkende til, at administrationsapparatets håndtering af krisen kom til at være præget af konflikter mellem de involverede institutioner, der i flere tilfælde bidrog til at forsinke administrationsprocesserne.

Hvad sundhedskommissionen angår, havde den således et gennemgående dårligt forhold til to af de permanente institutioner i byen, nemlig magistraten og militæret. På trods af, at

magistraten var repræsenteret i sundhedskommissionen, var forholdet mellem disse to organer præget af uenighed lige fra begyndelsen.³⁰⁰ Magistraten havde ikke meget til overs for måden, hvorpå sundhedskommissionen løste sin opgave, og klagede således på et enkelt tidspunkt anonymt til kongen over kommissionens dispositioner.³⁰¹ Det er selvfølgelig muligt, at magistraten rent faktisk var utilfreds med håndteringen af krisen. Da dens medlemmer imidlertid ikke selv udviste det store engagement i pestbekæmpelsen, kan dette organs modvilje mod sundhedskommissionen dog også forstås som et udtryk for, at man i magistraten følte sig krænket over den nye administrative ordning, der blandt andet medførte, at magistratsmedlemmerne blev underordnet sundhedskommissionen, fordi de i deres egenskab af kvarterskommissærer skulle udføre et ret beskidt arbejde under dennes ledelse.

Forholdet mellem sundhedskommissionen og de militære myndigheder er behandlet mere indgående tidligere, men ligesom i tilfældet med magistraten forekommer konflikten mellem sundhedskommissionen og militæret blandt andet at kunne forklares ud fra, at der under pestudbruddet var tale om en delvis tilsidesættelse af de permanente institutioner. De militære myndigheder måtte således under pesten acceptere, at deres mandskab blev inddraget til at løse opgaver, som sundhedskommissionen var blevet pålagt, og de måtte finde sig i, at deres autoritet blev indskrænket, i og med at sundhedskommissionen havde myndighed til at udstede anordninger og forskrifter omkring soldaternes sundhedsmæssige forhold.³⁰²

For så vidt mener vi at kunne se, at krisehåndteringen var præget af konflikter mellem centrale myndigheder i byen, samt at disse konflikter blandt andet opstod som en følge af, at en ad hoc nedsat institution, sundhedskommissionen, fik bemyndigelse indenfor nogle områder, der egentlig var andre, permanente administrative organers domæne. At sundhedskommissionen som ad hoc – organ blev sat til at spille så stor en rolle, ser således ud til at have medført nogle problemer, idet de andre myndigheder ikke respekterede, at dette organ fik så stor indflydelse. Imidlertid var der som nævnt ovenfor endnu et ad hoc – element i den administrative situation under pesten, nemlig det, at konseillet skulle være stedfortrædende for kongen. Som vi har set det i forbindelse med det forløb, hvor sundhedskommissionen søgte at få løst sine opgaver ved

³⁰⁰ Mansa 1843:55

³⁰¹ Mansa 1843:55

at trække på militære ressourcer, kom dette til at betyde, at konflikten mellem sundhedskommissionen og militæret kom til at løbe over en meget lang periode, før der endelig blev truffet en afgørelse om stridspunkterne. I denne forbindelse forekommer det os, at sagens afgørelse trak ud så længe, fordi militæret ikke anerkendte den midlertidigt højere status, som konseillet var blevet tildelt. Cormaillon søgte igennem sine henvendelser til kongen at genoprette den normale administrative orden, fordi han ikke havde tillid til den midlertidige, der herskede under pesten. Dette kom imidlertid til at betyde, at administrationsapparatets håndtering af pesten i denne forbindelse kom til at foregå i et meget langsomt tempo.

KONKLUSION

Vi har igennem dette projekt søgt at foretage en undersøgelse af, hvorledes enevældens administrationsapparat fungerede under pestudbruddet i København i 1711-12. Vores undersøgelse har vist, at administrationsapparatets reaktion på det problem, som krisen udgjorde, overordnet set bestod i, at man overlod den nyopståede opgave til et særligt nedsat administrativt organ, sådan som det var typisk for den tidlige enevælde. Derved samledes en stor del af administrationsapparatets ressourcer i ét centralt organ, sundhedskommissionen, der på grund af dets brede sammensætning rådede over en stor mængde kompetencer og forbindelser, som i flere tilfælde viste sig nyttige i krisehåndteringen. På grund af pestudbruddets særlige natur som altoverskyggende og gennemgribende krise fik sundhedskommissionen et meget bredt ansvarsområde, hvor den skulle koordinere de mange tiltag, som det i løbet af udbruddet fandtes nødvendigt at iværksætte. Således søgte sundhedskommissionen at gennemføre såvel meget brede og overordnede tiltag af forebyggende karakter som mere afgrænsede tiltag, der skulle løse de konkrete problemer, der opstod hen ad vejen.

I sundhedskommissionen udvikledes der i løbet af krisen en stor mængde idéer og forslag til, hvorledes de forskellige problemer kunne løses. Her viste kommissionen sig som et særdeles fleksibelt led i administrationen, hvor de forskellige kompetencer, der var allokeret til dette organ, blev udnyttet med stor kreativitet - ofte forholdsvis succesfuldt. Imidlertid lykkedes det i mange tilfælde ikke at få gennemført de tiltag, sundhedskommissionen ønskede, først og

³⁰² Mansa 1843:95

fremmest fordi dette krævede, at befolkningen eller andre dele af administrationsapparatet deltog aktivt i implementeringen. Selvom sundhedskommissionen igennem dens medlemmer rådede over mange vidensressourcer, havde dette organ nemlig ikke selv det nødvendige personale og materiel til at sikre sig, at dets tiltag blev gennemført. Derfor måtte sundhedskommissionen blandt andet trække på de ressourcer, som andre administrative institutioner udgjorde, og i denne forbindelse opstod der problemer i forhold til klarlæggelsen af hierarkiet mellem de forskellige institutioner og deres ansvarsområder. Dette førte til, at krisehåndteringen blev præget af mange konflikter mellem de forskellige institutioner og deraf følgende vanskeligheder med at få taget beslutninger og ført dem ud i livet.

Under pesten udvikledes der således i administrationsapparatet mange idéer og planer for krisehåndteringen, især fordi der i sundhedskommissionen var samlet mange vægtige forvaltningsmæssige ressourcer. Samtidig var store dele af den administrative krisehåndtering dog præget af, at de ønskede tiltag ikke blev ført ud i livet. Det ser i den forbindelse ud til at have været afgørende for administrationsapparatets funktion, at samarbejdet mellem de forskellige dele af forvaltningen ikke fungerede optimalt. Da kongen spillede en så vigtig rolle i administrationen under den tidlige enevælde, forekommer det sandsynligt, at dette problem havde været mindre udpræget, hvis kongen ikke havde været bortrejst.

Resultatet af den undersøgelse, vi har foretaget i dette projekt, udgøres altså af ovenstående karakteristik af projektets genstand, myndighedernes håndtering af pesten i København i 1711-12. Denne karakteristik er opstået på baggrund af, at vi har arbejdet med krisehåndteringen ud fra det særlige perspektiv, som vores problemformulering udtrykker: Vi har betragtet administrationsapparatets indsats i lyset af den administrationshistoriske udvikling, der gjorde sig gældende under den tidlige enevælde. Dette betyder, at vores konklusion omkring krisehåndteringen er tæt forbundet med projektets behandling af den tidlige enevælde, der tjener til at skitsere en art ”scene-setting” for pesten i København. Den karakteristik af krisehåndteringen, som vi har givet ovenfor, er således præget af, at vi i vores undersøgelse især har fokuseret på de træk ved administrationsapparatets funktion, som vi stiftede bekendtskab med igennem denne ”scene-setting”.

Ligesom konklusionen omkring myndighedernes krisehåndtering er præget af projektets administrationshistoriske ”scene-setting”, har også den valgte empiri haft betydning for, hvad

vi har kunnet konkludere. Det er vores indtryk, at den mængde af empiri, som vi har anvendt, har været tilstrækkelig til at arbejde med krisehåndteringen, men derimod kunne man påpege en vis ensidighed i empirien. Rygraden i vores empiri udgøres nemlig af forordningerne fra Københavns Diplomatarium, og disse dækker kun administrationsapparatets ansigt udadtil, idet de viser, hvilke beslutninger myndighederne traf. Havde vi også kunnet inddrage håndskrevne referater og protokoller om den interne aktivitet i forvaltningen, havde vi derimod formentlig kunnet få bedre indsigt i baggrunden for aktørernes handlinger, og dette ville uden tvivl have øget vores forståelse af administrationens funktion. En anden type empiri, som vi også mener kunne have forbedret vores konklusion, kunne have været kongens mulige hvidbøger eller eventuelle private brevvekslinger. Sådant materiale ville formentlig have hjulpet os til en skarpere karakteristik af kongens rolle i administrationens håndtering af pesten, hvilket vi har savnet i løbet af vores arbejde. Således har den empiri, vi har haft mulighed for at arbejde med, medført nogle begrænsninger i forhold til vores besvarelse af problemformuleringen.

Skulle man foretage en mere tilbunds gående undersøgelse af myndighedernes krisehåndtering ud fra en administrationshistorisk tilgang, ville det altså være oplagt at inddrage mere alsidig empiri. Derudover kunne krisehåndteringen imidlertid også behandles mere tilbunds gående, hvis man anlagde et helt eller delvist andet perspektiv, således at man behandlede krisehåndteringen ud fra en anden ”scene-setting” og på baggrund af en anden problemformulering.

I denne forbindelse ville et oplagt fokus, som også i nogen grad er tilstede i vores projekt, være kongens rolle i krisehåndteringen.. Som antydnet i vores behandling af administrationsapparatets indsats under pesten, synes kongen nemlig at have spillet en ikke uvæsentlig rolle i pesthåndteringen, samtidig med at hans fravær var årsag til funktionsproblemer i forvaltningen. Skulle man have behandlet krisehåndteringen ud fra dette perspektiv, kunne en given problemstilling have været, i hvor høj grad administrationsapparatet var afhængigt af dets leder, kongen, og man kunne derigennem have bidraget til den forskningsmæssige forståelse af kongens position under den tidlige enevælde. Til behandlingen af en sådan problemstilling ville man formentlig kunne tage udgangspunkt i

en ”scene-setting”, der var meget lig den, der har dannet udgangspunkt for dette projekt, blot med en noget anden vægtning af det stof, Lind behandler.

Et perspektiv på krisehåndteringen, der ligger længere fra det, vi har anlagt i dette projekt, men som vi dog har berørt, er hvilke forståelsesrammer omkring pesten, myndighederne arbejdede ud fra. Pesten i 1711-12 kunne således være genstand for en undersøgelse af, hvordan tanker om pesten blev omsat i administrativ praksis. Som vi har set, fortolkedes pesten af myndighederne både ud fra en religiøs og ud fra en mere sekulær opfattelse, og det kunne være interessant at undersøge, hvordan forholdet mellem disse opfattelser var, samt hvorledes de blev omsat i praksis i krisehåndteringen. I den forbindelse kunne man blandt andet komme nærmere ind på, om den religiøse tolkning af pesten som Guds straf styrkede legitimiteten af myndighedernes magtudøvelse under pesten. For at kunne gennemføre en sådan undersøgelse, ville man imidlertid have behov for mere idéhistorisk viden om 16-1700-tallet, end vi har inddraget i nærværende projekt. Blandt andet ville man være nødt til indledningsvis at beskæftige sig mere indgående med, hvilket forhold der på dette tidspunkt bestod mellem religion og videnskab.

7. FORMIDLING

Vores projektgruppe har valgt at rette vores formidling mod undervisning i gymnasiet. I dette kapitel vil vi første gøre os overvejelser omkring formidling i denne institution, hvorefter vi vil redegøre for vores formidlingsforslag. Redegørelsen vil give læseren indsigt i, hvad vi ønsker at formidle, under hvilke former formidlingen skal forgå, samt vigtige pointer, der knytter sig til disse valg.

Valget af gymnasieelever som mål for en eventuel formidling faldt meget naturligt for vores gruppe, da tre af gruppens medlemmer ønsker at uddanne sig til gymnasielærere. Ved at træffe dette valg lægger vi dermed an til at formidle vores viden fageksternt. Det vil sige, at vi retter vores formidling mod ikke-fagfolk, i modsætning til den faginterne formidling, der rettes mod individer, der beskæftiger sig med historie indenfor et historiefagligt miljø som f.eks. en forskningsinstitution eller igennem et fagblad for historikere. Dette betegnes også som et forskningsbaseret formidlingsrum, hvorimod vores formidling vil foregå i et skemalagt formidlingsrum, altså som en del af historieundervisningen i gymnasiet. Det faginterne forskningsrum har vi blandt andet fravalgt, fordi vi anser det som en udfordring at formidle vores historiske viden til en målgruppe, der ikke pr. definition på forhånd er generelt interesseret i historie. Vi anser historieundervisningen i gymnasiet som et relevant sted at påtage sig denne udfordring, idet man her lægger grunden for en stor del af befolkningens historieforståelse og dannelse, jævnfør nedsivningsteorien.

Et sådant formidlingsrum stiller krav, men rummer også muligheder. Kravene til undervisningen er nedfældet i fagets bekendtgørelse, men man må også tage de menneskelige, fysiske og økonomiske rammer med i sine overvejelser. Med menneskelige rammer menes målgruppens beskaffenhed: Gymnasieelever har typisk en alder mellem 15-20 år, er af begge køn, er ofte en multietnisk gruppe og kan besidde meget forskellige interesser. Hvad der er fælles for dem er, at de alle må formodes at have opfyldt betingelserne for optagelse på et dansk gymnasium, samt at de er underlagt en vis form for tvang, i og med at historieundervisningen er obligatorisk. Dermed er formidlingens relevans også klar. Vores formidling indgår i et obligatorisk undervisningsforløb i en uddannelsesinstitution, hvori en stor gruppe individer i samfundet indgår. Vi vil ikke prøve at væve en halvhjertet

argumentation sammen omkring en påstået tvingende nødvendighed af, at samfundet lærer vores projekts indhold at kende, men nøjes med at understrege vores formidlingsprodukt relevans i den obligatoriske historieundervisning, jævnfør gymnasiets fagbeskrivelse på undervisningsministeriets hjemmeside: *”Eleverne bør have kendskab til sådanne epoker og begreber som fx vikingetiden, middelalderen, enevælden, landbrugs- og industrisamfundet, det danske demokratis udvikling, internationaliseringen osv.”*³⁰³ Vores formidling er altså rettet mod et allerede eksisterende behov, og vi ser det derfor som relevant for alle med tilknytning til historieundervisningen i gymnasiet, undervisere såvel som elever.

Vores formidling er tænkt som et indslag i gymnasiernes historieundervisning, og en eventuel virkelig udarbejdelse af undervisningsmateriale, hvad enten det er til elevernes egen brug eller til brug for en underviser, vil være afstemt med disse præmisser. Det vil sige, at der gennemgående vil blive taget højde for elevernes forventede faglige formåen, men at der ikke vil ske en *unødvendig* forsimpning af stoffet for at gøre det letforståeligt, sådan som populærvidenskabelige tidsskrifter har tendens til: Det formidlede indhold vil være tilsvarende de krav, der stilles i bekendtgørelsen til faget historie, samt til en gymnasial eksamination i det samlede historiske pensum.

Vores gruppe ønsker at formidle viden om pesten i København, med vægt på myndighedernes håndtering af krisen. Vi har tænkt os, at formidlingen skal ske som et undervisningsindslag i forlængelse af et undervisningsforløb om den tidlige enevælde. Dermed forventes det, at eleverne er sat ind i de helt overordnede udviklinger i denne periode, heriblandt ændringen i måden, hvorpå man administrerede landet. Vores formidling skal ses som en yderligere indførelse i dette, igennem et eksempel på myndighedernes virke: den store historie fortælles gennem den lille historie. Det er vores håb, at den forudgående undervisning i enevældens indførelse, kombineret med vores formidling om et kort historisk forløb, vil gøre de store udviklinger i tiden mere nærværende og forståelige for eleverne.

Vi ønsker at formidle vores viden gennem en rundvisning i København. Valget er truffet ud fra en række betragtninger: Vi har en tese om, at indlæring sker bedst, hvis den adskiller sig

³⁰³ www.uvm.dk; 23.12.04

fra almindelig envejs-kommunikation i et klasselokale. Ud fra egne erfaringer mener vi, at denne type undervisning ofte passiviserer eleverne: Læreren snakker og eleverne lytter. Hvis eleverne ikke finder emnet spændende, eller de fysiske rammer for undervisningen ikke er ideelle, falder mange elever fra og har svært ved at koncentrere sig. Derfor ønsker vi at formidle udenfor de vante rammer på en sådan måde, at eleverne selv er aktive og får en mere fuldkommen oplevelse af det formidlede. Formidlingsforslagene vil endvidere forsøge at inddrage eleverne igennem rollespil, oplæg og diskussion i klassen. Dette sker også i tråd med de retningslinier undervisningsministeriet udstikker: *”Der må i undervisningen gives mulighed for at styrke elevernes mundtlige udtryksfærdighed, fx i klasseundervisningen, gennem længere indlæg fra eleverne i forbindelse med arbejdet med overblik- og sammenhæng, i forbindelse med afslutningen af gruppe- eller projektarbejder.”*³⁰⁴

Grundideen er, at man ved at bruge København som den fysiske ramme, kan fortælle eleverne om pesten i København og om, hvordan man bekæmpede den. Rundturen kan foregå i bus eller på cykel, alt efter hvad der synes at forekomme mest hensigtsmæssigt, taget vejr og andre faktorer i betragtning. Denne rundvisning skal forgå som en guidet tur, men kan udforme sig på tre måder:

Den ekspertguede tur:

Her forestiller vi os, at vi som historiestuderende tilbyder turen som et supplement til en historielærers undervisning. Tilbudet kunne annonceres gennem mailinglister, gymnasiefagblade, mund til mund, tilsendt reklame, via museer, undervisningsmaterialecentraler og deslige. Interesserede undervisere kan ved henvendelse få tilsendt en prøve på guidens manuskript, ruteplan, en vurdering angående turens samspil med et længere undervisningsforløb samt et estimat over omkostningernes omfang.

Hvis underviseren derefter tager imod tilbudet, tilsendes al praktisk information samt materiale til undervisning i klassen. Dette materiale skal fungere som en sammenkædning mellem, hvad læreren formodes at have undervist elever om i underviserens samlede undervisningsforløb, og den viden, der formidles under turen. Materialet er produceret på grundlag af projektets kapitler, men er omskrevet, således at omfang, formål og sprogbrug er møntet på undervisning i gymnasiet. Materialet indeholder læsestof om pesten, om København

³⁰⁴ www.uvm.dk; 23.12.04

og administrationen i byen. Omfanget vil være omkring 10-15 sider. Formålet er, at underviseren bruger cirka to timer på at gennemgå materialet som en introduktion til turen. Vi forestiller os, at underviseren har udleveret materialet en uge før gennemgangen. Selve turen vil foregå på den måde, at eleverne og deres underviser møder guiderne på et givent sted, hvorefter turen vil gå til den første af en række seværdigheder. Et eksempel kunne være stedet hvorpå kongens havde sin daværende residens, hvor guiden giver indføring i kongens roller i administrationen og i pestbekæmpelsen. Et andet eksempel kunne være kastellet, hvor eleverne får fortalt om militæret i pestens København. Alle stop afsluttes med en spørgerunde, hvor guiderne forsøger at besvare eventuelle spørgsmål fra eleverne. Undervisningsgangen efter turen vil inddrage eleverne, men dette vil blive uddybet senere.

Denne form for formidling er rettet mod historielæreren, der måske ikke føler sig i stand til at gennemføre en ekskursion, hvor han eller hun selv skal forberede det hele og selv skal føre ordet. Det eneste, der kræves, er, at underviseren har tilrettelagt sit undervisningsforløb, således at overgangen til enevælden gennemgås.

Den lærerguidede tur:

Denne tur adskiller sig fra den foregående ved at lade gymnasielæreren føre ordet. Dette stiller større krav til underviseren, idet hans forberedelse vil være mere omfattende. Til underviserens hjælp vil han modtage et langt mere uddybende materiale foruden det føromtalt. Dette materiale bygger ligeledes på projektets kapitler, men indholdet er på et højere niveau og detaljeringsgraden er større. Dette skal ses som baggrundsviden. Underviseren vil også modtage et manuskript, samt en ruteplan og en oversigt med praktiske oplysninger. Denne form er mere krævende for underviseren, men kan også rumme muligheder for fleksibilitet eller kombineret med andre udflugtsmål. Den vil også være mulig at gennemføre for færre penge.

De to foregående forslag kunne vi forestille os blev fulgt op af klasseundervisning med rollespil og diskussion. Dette er ønskværdigt, da vi har en formodning om, at indlæringen styrkes af elevernes engagement, idet de selv skal benytte den udbudte viden. De efterfølgende forslag tænkes at have været foreslået underviseren før turen, således at han kan orientere

eleverne om, at den viden, de vil få mulighed for at tilegne sig, vil de få brug for senere. Man kunne forestille sig et rollespil, hvor grupper af elever skulle repræsentere forskellige grupper under pesten. Oplægget til et sådant rollespil vil også været inkluderet i den pakke med undervisningsmateriale, underviseren modtager. Her vil der være vægt på de konflikter, der kan opstå under en sådan krisesituation. De individuelle grupper forsynes med materiale, der beskriver deres befolkningsgruppe, deres virke, mål, hensyn osv. Læreren vil agere som en form for mægler eller ”djævlens advokat”, der med udgangspunkt i nogle vedlagte scenariebeskrivelser skal spille elevgrupperne ud imod hinanden og påpege umulige kompromisser mellem grupperne i spillet. Uanset hvad disse rollespil vil ende med, vil man efterfølgende påbegynde en diskussion i klassen, hvor f.eks. epidemibekæmpelse og etik kunne diskuteres. Her forestiller vi os, at vi også her kunne vedlægge mulige diskussionsemner. En gevinst ved en styret diskussion ville være, at man kunne trække aktuelle begivenheder ind og sammenligne dem med pesten. På den måde vil begivenhederne under pesten virke mere nærværende og forhåbentlig give mulighed for at få så mange elever som muligt involveret.

Den hyperaktiverende tur

Den sidste løsning er den mest krævende. Her vil underviseren gennemgå pesten ud fra det materiale, der var tiltænkt ham, men mere grundigt og over flere undervisningsgange. Eleverne vil i forlængelse af denne klasseundervisning få udleveret nogle uddrag af kilder, der er blevet redigeret, så de er forståelige for dem. Uddragene knytter sig til forskellige stop på den planlagte tur, men i denne form er det eleverne, der har fået til opgave at forberede oplæg. De lokaliteter, som underviseren ikke mener, er egnede til elevoplæg, skal han selv stå for, ligesom han skal være i stand til at supplere mangelfulde oplæg. Formen kan eventuelt kombineres med det første forslag, på den facon at en guide påtager sig rollen som supplerende oplægsholder. Dette forslag sikrer både en kraftig aktivering af eleverne, men garanterer også, at eventuel mangelfuld forberedelse fra elevernes side ikke er lig en spildt ekskursion, idet en underviser eller guide kan supplere og støtte, hvis det skulle vise sig nødvendigt. Denne form kan ligesom det foregående efterfølges af aktiviteter i klassen.

Ideen med en rundvisning i København synes vi giver mening, da nogle af datidens bygninger og lignende stadig er til stede i dag og kan inddrages i undervisningen. Materialepakken er et

produkt, der på en gang er standardiseret, men har mange brugsmåder og derfor lader sig bruge gang på gang, med forskellige klasser.

8. LITTERATURLISTE

- Dahl, Flemming (1943): Københavns bystyre gennem 300 Aar: Hovedtræk af Stadens Forfatningshistorie fra Frederik III's til Christian X' Tid. Bind 1. Udgivet af Københavns borgerrepræsentation.
- Fagbeskrivelse: Historie med samfundsfag. Hentet fra www.us.uvm.dk/gymnasie/vejledninger/undervisgym/historie.htm?menuid=150565 (Hentet den 23.12-2004)
- Frandsen, Karl Erik (2004): Kampen mod pesten. Karantænestationen på Saltholm 1709-1711. Bogforlaget Frydenlund.
- Gamrath, Helge (1980): Residens – og hovedstad. 1600-1728. Københavns historie bind 2. Gyldendal
- Gøbel, Erik (2000): De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660-1814. Odense Universitetsforlag.
- Hertel, Klaus (1980): Tre store Københavnske epidemier. Københavns universitet
- Holm, Edvard (1885-86): Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720, 1. og 2. del. Gads Forlag
- Jespersen, Knud J.V. (1989): ”Danmarks historie” 1648-1730. Bind 3. Gyldendal.
- Jørgensen, Harald (1995): ”Lokaladministrationen i Danmark – Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt”. Administrationshistoriske studier nr. 11. Rigsarkivet 1985. G.E.C. GADS Forlag.
- Jørgensen, Frank og Westrup, Morten (1982): ”Dansk centraladministration i tiden indtil 1848”. Dansk historisk fællesforening.
- Kohl, Carl v.(1911) ”Pesten i København 1711-12” i *Historiske Meddelelser om København. Christensen, Dr. Villads Tredie bind. Hefte 1. København.* I Kommission hos G. E. C. Gad.
- Kjøbenhavns Diplomatarium (1887) Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728. Bind 8. Udgivet ved Kjøbenhavns Kommunalbestyrelses Omsorg af Oluf Nielsen.

- Lind, Gunner (2000) ”Den Heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720” i *Dansk forvaltningshistorie 1. Stat. Forvaltning og Samfund. Fra middelalderen til 1901*. Jurist- og økonomiforbundet.
- Mansa, F.V. (1840): ”Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710 og 1711” i *Historisk tidsskrift. Bind 1. s 356-416*.
- Mansa, F.V. (1842): ”Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710 og 1711” i *Historisk tidsskrift. Bind 3. s 477-574*.
- Mansa, F.V. (1843): ”Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710 og 1711” i *Historisk tidsskrift. Bind 4. s 53-128*.
- Møller, Anders Monrad (1983) ”Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlig Styrke og Magt”. Akademisk Forlag.
- Olden-Jørgensen (1997): ”Magtudøvelse og magtscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660-1730”. Institut for Historie ved Københavns Universitet.
- Pedersen, Karl Peder (2000) ”I kommissionens kløer. Kommissionsdomstolene – dansk forvaltnings særlige undersøgels- og domstolsinstanser” Artikel i informationsserien 1. Statens arkiver 2002. Hentet fra www.themis.dk/synopsis/docs/Artikel/I_kommissionens_kloer.html (Hentet d. 16/12-2004).
- Porter, Dorothy (1999): “Health, Civilization and the State. A history of public health form the ancient to modern times” Routledge. London
- Porter, Roy (2000): “Ve og Vel: Medicinens historie fra oldtid til nutid”. Rosinante Paperbacks
- Scocozza, Benito (2003) “Ved afgrundens rand” Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 8. Nordisk Forlag A/S og Politikens Forlag A/S
- Scott, Susan og Duncan, Christopher J. (2001): “Biology of Plagues: evidence form historical populations”. Cambridge University Pres.
- Steensberg, Axel (1982) “Dagligliv i Danmark” Bind 1 og 2. Udgave 2. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.
- Watts, Sheldon (1997):”Epidemics and History. Disease, Power and Imperialism” Yale University Press.

STUDIEFORLØBSBESKRIVELSE

Titel: Pesten i København 1711-12 – En undersøgelse af den administrative krisehåndtering

Gruppemedlemmer: Trine Skov Bjerregaard, Gry Marie Gasseholm, Anders Moe, Niels Borch Rasmussen.

Gruppen har deltaget i følgende kurser på modul 1:

- ”Fra Saxo til Søren Mørch”.
- Historisk teori og metode kursus.
- Informationssøgningskursus for historiestuderende.

Gruppen benytter følgende breddeværker:

- ”Danmarks Historie i Grundtræk” – s. 90 – 190 af Steen Busck og Henning Poulsen (red.), 2002 Aarhus Universitetsforlag.
- ”Gyldendals Danmarks Historie bind 3” af Knud J.V. Jespersen., 1989 Nordisk Forlag A/S
- ”På Guds og Herskabs Nåde” 1500-1600. Politiken og Gyldendals danmarkshistorie bind 7 af Alex Wittendorff. 2003 Nordisk Forlag og Politikens Forlag.
- ”Ved Afgrundens Rand” 1600-1700. Siderne 56-97, 126-188 og 216-244. Politiken og Gyldendals danmarkshistorie bind 8 af Benito Scocozza. 2003

Gruppen benytter følgende dybdelitteratur:

- ”Pesten i Helsingør og Kiøbenhavn 1710 og 1711” af F.V. Mansa 1840 til 1843 i ”*historisk tidsskrift*”.
- ”Pesten i København 1711-1712” af Carl von Kohl. 1911 i ”*Historiske meddelelser om København*”. Dr. Villads Christensen. Tredie bind. Hefte 1. København.
- ”Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720” af Gunner Lind 2000 i *Dansk forvaltningshistorie 1. Stat. Forvaltning og Samfund. Fra middelalderen til 1901.*
- ”Magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660-1730”. Af Sebastian Olden-Jørgensen 1997. Institut for Historie ved Københavns universitet.

- ”Epidemics and History. Disease, Power and Imperialism” af Sheldon Watts 1997. Yale University Press
- ”Tre store københavnske epidemier” af Klaus Hertel 1980. Københavns Universitet.

Individuelle studieføløbsbeskrivelser

Trine Skov Bjerregaard

Samfundsvidenskabelig basisuddannelse

1. Semester:

Kurser: grundkursus i politologi, grundkursus i økonomi, grundkursus i sociologi

Projekt: Socialdemokratiet – hvor er den røde tråd?

2. Semester:

Kurser: samfundsvidenskabelig metode, beskrivende statistik, Law and economics (kollokvium)

Projekt: Den kriminalpræventive funktion

3. Semester:

Kurser: videregående politologi, videnskabsteori, teoretisk statistik

Projekt: Hvor knækkede filmen?

4. Semester:

Kurser: organisationsstudier, socialkonstruktivism og diskursteori/diskursanalyse (kollokvium)

Projekt: Varetagelsen af flere individers rettigheder

Socialvidenskab

Modul 1.

Kurser: socialt arbejde, social integration og empowerment (klynge), velfærdsstudier, retssociologi, kvalitative analyser og feltarbejde (redskabsfag).

Projekt: social integration af psykisk sårbare unge (helårsprojekt)

Modul 2.

Kurser: social organisering, tværfag, socialt arbejde, social integration og empowerment (klynge), kvalitative analyser og feltarbejde (redskabsfag).

Projekt: Social integration af psykisk sårbare unge.

Studieforløbsbeskrivelse for Gry Marie Gasseholm

Den humanistiske basisuddannelse

1. semester:

Projekt: Tyske historiebevidstheder efter Murens fald

Grundkursus - Filosofi og videnskabsteori: Meritoverført, Københavns Universitet

Grundkursus – Historie

2. semester:

Projekt: National identitet i Nationalmuseets udstilling ”Danmarkshistorier 1660-2000”

Grundkursus – Kommunikations- og tekstvidenskab: Meritoverført, Københavns Universitet

Grundkursus – Pædagogik/Psykologi/Socialisationsteori

3. semester:

Projekt: Meritoverført, Københavns Universitet

Specialkursus – Dansk litteratur

Specialkursus – Filosofi

sprogkursus – Tysk B, sprog

Eksternt kursus – Sociologi for hum og nat: Meritoverført, Den samfundsvidenskabelige basisuddannelse

4. semester:

Projekt: Mit sprogs grænser er min verdens grænser

Specialkursus – Historie

Sprogkursus – Tysk A, kultur

Tysk

Bachelormodulet:

Projekt – Tyske kultur-/samfundsforhold: Meritoverført, Humboldt-Universität zu Berlin

Kursus – Tysk kultur- og socialhistorie: Meritoverført, Humboldt-Universität zu Berlin

1. kandidatmodul:

Projekt – Sprog/kommunikation: Die gesellschaftliche Unterhaltung als Selbstdarstellungsmittel des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert.

Kursus – Fonetik

Kursus - Grammatik

Anders Moe

Samfundsvidenskabelig basisuddannelse:

Første semester:

Kurser:

- Samfundsvidenskabelig grundkursus
- Projektarbejdets metodik 1

Projekt:

- ”Vælgeradfærd – politisk deltagelse og demokrati”

Andet semester:

Kurser:

- Beskrivende statistik.

- Samfundsvidenskabelig metode.

Kollokvium:

- Identitet og modernitet.

Projekt:

- ”Japan – kultur og økonomisk udvikling”

Tredje semester:

Kurser:

- Teoretisk statistik.
- Temakursus: Demokrati og medier

Projekt:

- ”Narkotikalovgivning og Forbudspolitik”

Fjerde semester:

Kurser:

- Geopolitik og internationale regimer

Kollokvium:

- Globalt – lokale rum efter ”Imperiet”

Projekt:

- ”Med børn skal land bygges, en diskursanalyse den grønlandske folkeskole.”

1 – fagsbachelor i Socialvidenskab

kurser:

- første modul: ”velfærdssamfundet”
- andet modul: ”social organisering”

ét - års projektrapport:

”Medier og demokratisk legitimitet, en analyse af tre danske aviser”

Niels Borch Rasmussen

Samfundsfaglig basisuddannelse:

Første semester:

Samfundsfaglig grundkursus

1. semester intern projektexamen samt afprøvning af kurset i projektarbejdets metodik I

Opgavetitel: New Labour og den tredje vejs inklusionspolitik

Andet semester:

Beskrivende statistik

Samfundsvidenskabelig metode

Kollokvium A; Individuelt emne: Makro Økonomisk uenighed

Midtvejsevaluering

Intern evaluering

Ekstern projektexamen samt afprøvning af projektarbejdets metodik II og

Litteratursøgningskursus del I: HVM - Godt for hvem?

Tredje semester:

Teoretisk statistik

Temakursus: Sociologi/økonomi

Individuelt emne: Økonomisk sociologi

Intern projektevaluering

Intern projektexamen samt afprøvning af videnskabsteori

Opgavetitel: Deltagelse fremmer forståelsen

Valgte emner: Planlægning, rum og ressourcer; Politologi; Sociologi

Fjerde semester:

Videregående kursus i politologi

Videregående kursus i økonomi

Kollokvium: Diskursive analyser 1. bølge

Kollokvium: Diskursive analyser 2. bølge

Midtvejsevaluering

Intern projektevaluering

Ekstern projektexamen

Projektitel: "I have a dream"

Valgte emner: Politologi; sociologi

1-fagsbachelor i offentlig administration:

Bachelormodul (OA1): Grundmodulet

OA1: Mundtlig prøve med udgangspunkt i projektrapport

Skriftlig prøve i offentlig organisation og styring

Prøve i offentlig økonomi og regulering

Mundtlig prøve i offentlig og international ret

Modul 2 (OA2): Administrations-temamodul

OA2: Mundtlig prøve med udgangspunkt i projektrapport

Opgavetitel: Europa?

Valgte emner: Globalisering, institutionel forandring og teknologisk udvikling.